

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чыпдын
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 39 (16813)

2004 чылдың
МАРТ 11,
четверг

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Ш.ООРЖАК: "АДМИНИСТРАТИВТИГ РЕФОРМАНЫ ЧЕДИР КЫЛЫРЫ КҮЗЕНЧИГ"

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак дүүн радио болгаш телевидение дамчыштыр Россияның Президентизи В.В.Путинниң Россияның Чазаның чаа составының дугайында сөөлгү үндүрген Чарлыныңа хамаарыштыр интервьюну берген. Ооң чугаазын бөгүнгү солунда парладывыс.

— Россияның Президентизи В.В.Путин ийи неделя бурунгаар М.М.Касьяновтуң Чазан дүжүргөн болгай. Чоокку үелерде, сонгулда мурнуу чартында Россияның Чазаның чаа составы көстүп кээр деп чүлдү бис манап турган бис.

Дүүн, март 9-та, Президент бодунуң Чарлы-биле Россияның чаа Чазаның составын чоңга таныштырган. Оон алгаш көөрге, Чазак Даргазының 5 оралакчызының орунда чаңгыс оралакчы арткан. Аңаа Александр Дмитриевич Жуков томуйлаткан. Ол мурнунда Күрүне Думазының Бюджет, сан-хөө комитетинин даргазы турган, экономика эртемнериниң доктору, бистиң өнүүвүс кижжи болгай.

Мурнундагы 30 яамылар болгаш албан черлериниң орунда 17 яамыны тургускан болгаш база федералдыг агентстволар тургустунар. Чазак кежигүннеринде ийи-чаңгыс дуржулгалыг даргаларны арттыргаш, чаа кижилерни кириген. Оларнын аразында бистиң чаңгыс чер-чурттувус С.К.Шойгу хевээр арткан. Чаа составта солун, чаа кижилер немешкен, чижээ, Иштики херектер яамызында татар уктуг Рашид Нургалеев, Пермийн губернатору турган кижини болгаш өске-даа чаа кижилерни хөйү-биле кириген.

Россия Чазаның чаа составын тургусканында элээн эки чүлдүр бар деп көрдүм. Ынчангаш бо эгелеп алган чаартылгаларны төнчүзүнге чедир кылыры күзенчиг. Чүге дээрге Москвада контораларның саны ССРЭ үезинде турганындан каш катап көвей болгай. Субъекти-

лерде тургустунган федералдыг структураларның саны мырыңай эңдерилген. Бистиң бичии Тывада безин 68 федералдыг структура бар. Улус-чон даргаларның, дүжүметтерниң саны көвей дээш Чазакты, Чазак Даргазын шүгүмчүлөп турар. А херек кырында федералдыг структуралар биле тус черниң эрге-чагырга органнын ылгавайн турар.

Чоокта чаа Кремльге мында чеже федералдыг структура ажылдап турарының дугайында анализ чоруттувус. Федералдыг төптөн акшаландырылышкының 300 ажыг организация, албан чери бар болду. Оларда 1600 кижжи ажылдап турар.

А Тываның күүсекчи органнында чагырга даргалары-биле каттай шупту 748 кижжи бар. Ынчангаш келирге Тываның күүсекчи эрге-чагыргазына көөрге, федералдыг структураларның саны 2,5 катап хөй болуп турар-дыр. Мындыг турда чүгле Москвага эвес, оон-даа өске административтиг чаартылганы кылза эки. Президентиниң төлээлери бактааган 7 федералдыг округтарда база кончуг хөй кижжи ажылдап турар. Ону база Путин дарга кызырбас болза, чартык-чамдын кылган реформа болур.

Ынчангаш Тываның чону, сонгукчулары Россия Президентизиниң кылып турар чаартыкчы ажылдарын деткип турар боор дээрзинге идегеп турар мен. Бис база Тываның Чазаның талазындан Тываның девис-кээринде турар күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнында, оларның адаккы-даа черлеринде турар структураларын өөренип көөр бис.

Соңгулдаларга уткуштур

ХООЙЛУГА ДҮҮШТҮР ЧОРУДАР

РФ-тиң Президентизиниң сонгулдаларына белеткел ажылдарына база сонгулдаларны чорударына тураскааткан Бүгү-россия чергелиг селектор хуралы март 10-да болуп эрткен.

Россияның Төп сонгулда комиссиязының даргазы А.А.Вешняков сөс алгаш, сонгукчуларны информация-биле хандыраы, оларның даңзызын март 14-ке чедир шүүштүрүп доозары, чогуур документилерниң хыналдазын чорудары, сонгулда комиссияларын сонгукчулар-биле "изиг шүгүмнү" үзүктел чок тудары, айыыл чок чорукту сагыры, бадылаашкының санаашкынын шын чорудары болгаш оон-даа өске айтырылгарже хуралдың киржикчилериниң

кичээнгейин хаара туткан. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак сонгулдалар үезинде сонгулда болур черлерге чылыг, чырык айтырылгарына, транспорт болгаш акша-хөрөңги хандырылганына болгаш айыыл чок чоруктуң сагылганына доктаагаш, март 14-түн хүнүнде ажылдап турар кижилерни сонгулдаларже хаара тударының чугулазын онзагайлап демдеглээн. "Бис, Чазак болгаш хоойлужудулга органнының ажылдакчылары, кижинин Конституцияда көрдүнген эргелеринге дүүштүр, сонгукчуларның кээринге болгаш сонгулдаларның эртеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурлук бис" — деп, ол чугаалаан. Салым МОНГУШ.

Президент сонгулдаларының бүдүүзүнде интервью

Аяс МОНГУШ: маргылдаадан маргылдааже

• Тываның Чаан мөгези мөгелер школазы, моол хүреш база сонгулдалар дугайында •

— Аяс, бистиң билип тура-рывыс-биле алырга, хүреш школазын ажыдар деп турар болгай силер, ол кажан ажылын эгелээрил?

— Моолдарның кылып тура-ры ышкаш, меңээ шагдала бодумнуң школамын ажыдарым сүмөлөп турган. Республиканың Чазак Даргазының саналы-биле, ол угланышкын-биле ажылдап эгеледим. Документилер белен, бо айны төнчүзүндөн бээр ажылдап эгелээр мен.

— Чүү ындыг албан чери болурул, кандыг чурум-биле тренерлерни чалап, мөгелерни чып алыр силер?

— 20 тренерлерни хаара тударын бодап тур мен, оон иштинде кожуун төвү бүрүзүнге бир тренер турар. Кунгаа Начын болгаш өске-даа билдингир мөгелер чөпшээрелин берип турар. Шыырак мөгелерни бичиизинден тура белеткээр болгай, бичии оолдарны шилип алырын көрүп турар бис.

— Силерниң школарже канчаар кирип ап болурул?

— Кижжи бүрүзү чедип кээп болур. Көөр апаар...

— Шупту организастыг айтырылгар шийтпирлеттинген ышкажыл?

— Ийе, шийтпирлеттинген деп болур. Хүреш школазын тургузарына хамаарышкан айтырылгарны шийтпирлээринге дыка хөй кижилер меңээ дузалашкан. Силерниң солунуңар таварыштыр ол кижилерге өөрүп четтиргенимни илередип көрей.

— Уруглар-биле каая ажылдаарга таарымчалыг деп бодап турар силер?

— Кызылдың спорт комплекзи дыка таарымчалыг деп бодап тур мен. Бир дугаарында, спортка белеткениринге таарымчалыг кылдынган тудуг-дур. Ийи дугаарында, парктың чанын-

да, халыырынга болгаш тускай сайзыралдың мергежилдерин кылырынга таарымчалыг. Хүрээ чогу болгаш оолдарның кижизидилгезинге тодарай салдарлыг болуру чугаажок. Шынын чугаалаар мен, амдызында ол черниң дугайында чугаа чорутпаан бис.

— Сөөлгү үеде кандыг маргылдааларга кириштиңер?

— Декабрда Красноярскиге Россия чемпионатының самбога шилилге зона маргылдаазына чордум. Орта тиридем, а Семен Ондар үшкү чери алган.

— Тывадан каш кижжи ол маргылдаага кириштиңер?

— Эвээш эвес. Биске "Газель" берген, орта хостуг олут турбаан.

— Ам кандыг маргылдааларга белеткенип тур силер?

— Семен Ондар-биле Пермьге болур Россияның самбо чемпионатына чоруптар бис. Апрельде Москва хоорайга болур Россияның сумо чемпионатына киржиринге белеткенип турар мен.

— Тыва спортчулар олимпиадага киржир бе, бо талазы-биле силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Олимпийжи чыынды команданың кандидаттары бисте бар, Россияның чемпионатының түннели-биле, түннел шийтпирни хүлээп алыр. Бодумга хамаарыштыр алырга, олимпиадага киришпес боор мен, а өске спортчуларга хамаарыштыр амдызында чугаалаарындан коргар-дыр мен.

— Аяс, хостуг үеңерни канчаар ажылдап турар силер, кандыг сонугралдыг силер?

— Шынын чугаалаар мен, ындыг үе менде колдуу чок. Тренировка, чыылда, маргылдаа — үениң эрткенин бодум безин эскербейн баар-дыр мен. Болганчок Шамбалында авам сугже чоруптар-дыр мен. Аалга ажыл тыпты бээр. Арыг агаарга ажылдаарына ынак мен.

— Даштыкы чурттарже хөй чоруп турар болгай силер, ол чурттарга деңнештир чүну чугаалап болур силер. Республикада спорт ажылын кандыг деңнелде тургустунган деп бодаар силер?

— Республикада спорт ажылының тургустунган деңнели багай эвес, оон башка бистиң спортчуларывыс делегей маргылдааларына шаңналдыг черлерже канчап кире бээр деп. Спорт дериг-херекселдери-биле хандырылгавыс чыдып каап

турар. Өске талазында, республикага спортчу медээни чогуур деңнелге тургузары чугула. Ол талазы-биле Моолдан өөренип ап болур чүүлдер хөй.

— Национал хүрешке хамаарыштыр чугаалап тур силер бе?

— Ийе. Тыва болгаш моол хүрештерниң дөзү чаңгыс. Бисте болгаш оларда хүреш — ол спортчу маргылдаадан улуг кылдыр үнелеттинип турар. Ол дээрже национал культураның үүжези-дир. Мен Моолга доктаамал барып турар болгаш, оларның хүреш маргылдаазын эрттирип турарын, мөгелерниң белеткенин, чоннуң киржилгезин магадаар чордум. Мен орта сапык идиктиг хүрежип чыткан мөге көрбөдим. Хүрешке хамаарыштыр телевидение, солуннарның хамаарылгазы дыка бедик болур чорду.

— Моолда хүрешке улуг деткимчени күрүнениң талазындан берип турар деп бодап турар силер бе?

— Чүгле күрүнениң талазындан эвес. Спортчу клубтар, ылаңгыя акционер ниитилелдер ооң хөгжүлдезинге кончуг идепкейлиг киржип турар.

— Республикага хүрешти сайзырадыр дээш ап чорудуп турар хемчеглерни четчир деп бодап турар силер бе?

— Сөөлгү чылдарда хүрешти сайзырадыр дээш хөй чүүлдер кылдынган. Республиканың удуртулгазы бо кол херекти билеп турарына өөрүп турар мен. Ынчалза-даа чаңгыс черге турган ажы чок. Моолдарның мөгелер школазының дуржулганын өөренип, сайзырадыр, чүгле мөгелерни белеткээр эвес, хүреш салыкчыларын, маргылдааның менеджерлерин өөредир апаар бис. Боттарывыс Моолче үргүлчү барып, оларның мөгелерин бистиң маргылдааларывыска чалап, кириштирип турар болза эки.

— Күрүне херээнге, политикага хамаарылганар кандыгыл? Удавас чурттун Президентизиниң сонгулдазы болур — бадылаашкына киржир силер бе?

— Политика-биле сайгаржыр чайым чок. Сонгулда албан киржир мен, өске кижилерниң киржирин база кыйгырып тур мен, ылаңгыя аныктарны. Республиканың келир үези дээш харысалгалыг болур ужурлук бис. Чуртту кандыг кижжи башкарап болдур, республиканың байдалы база оон хамааржыр дээрзи билдингир. Амгы Президент — Путин дээш үнүмнү бээр мен.

Интервьюну Леонид НАТПИТ-ООЛ белеткээн.

2004 ЧЫЛДЫН МАРТ 14 – РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮ

Хүндүлүг соңгукчулар!
Соңгукчулар даңзызында адын кириген соңгукчу ол хүн бадыйлаашкыннар кылыр соңгулда участогунга кээп шыдавас апарза, (албан командировкасы, шөлээ болгаш еске-даа чылдаганнар-биле) чогуур девискээр соңгулда комиссиязындан 2004 чылдын январь 28-тен февраль 17-ге чедир азы чогуур участок соңгулда комиссиязындан 2004 чылдын февраль 18-тен март 13-ке чедир үеде бадыйткал шынзылгазын алгаш, бадыйлаашкын болур хүнде турары соңгулда участогунга баргаш, бадыйлап болур.

Девискээр (участок) соңгулда комиссиязы соңгукчунун бижимел билдиришкнине үндезилээш, аңаа бадыйткал шынзылгазының херек апарган чылдаганын айыткаш, бадыйткал шынзылгазын соңгукчунун бодунга азы ооң төлээзинге нотариус бүзүрөткөн шынзылганы тыпсыр. Шынзылганы стационар эмнелге-профилактиктиг албан черинин администрациязы (бир эвес соңгукчу ол албан черинде эмнедик турар болза), ол ышкаш каразыттырып азы буруудаттырып турар кижинин турар албан черинин администрациязы (бир эвес

соңгукчу ол албан черинде каразыттыргаш азы буруудаттыргаш турар болза) ыңдыг шынзылганы тыпсып болур.

Соңгукчу кижги бадыйлаашкыннар хүнүнде быжыггал шынзылгазын көргүзөргө, соңгулда участогунда соңгукчулар даңзызынга кириер. («Россия Федерациязының Президент соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 68 чүүлүнүн 2, 3, 7 пункттары).

Соңгукчулар даңзызында кириген соңгукчуларга соңгулда бюллетеньнерин паспортун азы хамаатының паспортуну солуп документини көргүзөргө бээр, а бир эвес соңгукчу бадыйткал шынзылга-биле соңгуур дээн болза, бадыйткал шынзылгазын көргүзөргө, бюллетеньни бээр. («Россия Федерациязының Президент соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 69 чүүлүнүн 6 пунктузу).

Хамаатының паспортун солуп документ—күрүнениң төлээлеткен органы, тыпсыр, хамаатыны бадыйткаар документ болур. Россия Федерациязының девискээринге Россия Федерациязының хамаатыларына хамааржыр ыңдыг документилер болза:

шериг биледи, шериг билединиң орнунга бээр түр шынзылга (шериг албаны эрттирип турар кижилерге);

Россия Федерациязының хамаатызын бадыйткап турар түр шынзылга (2П хевир), ону Россия Федерациязының Чазаның бадыйлаары чурум езугаар паспорт кылдырар үеде бээр;

Россия Федерациязындан үнүп чоруур азы Россия Федерациязынга кээр чурумну таарыштырып турар Федералдыг хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының хамаатызын бадыйткап турар документ (Россия Федерациязының девискээринден дашкаар доктаамал чурттап турар кижилерге);

далайжының паспорту (далайжының хууда шынзылгазы).

(«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунун 69 чүүлүнүн 1 пунктузу).

**ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
СОҢГУЛДА
КОМИССИЯЗЫ**

БАДЫЛААШКЫН БОЛУР БАЖЫҢДАН ӨСКЕ ЧЕРГЕ БАДЫЛААРЫНЫҢ ЧУРУМУ

Хүндүлүг соңгукчулар!
2004 ЧЫЛДЫН МАРТ 14 –
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ-
НЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ
СОҢГУЛДАЛАР ХҮНҮ

Бадыйлаашкын хүнүнде соңгукчуларның даңзызынче кири бижиткен чогуур соңгулда участогунун бадыйлаашкын чорудар бажың-балгандыга келир аргажок апарган соңгукчуга (ажылынга де-журыйлаашкын, кадыкшы-лының байдалы-биле) бадыйлаашкын чорудар бажың-балгаттан дашкаар бадыйлаар органы участок соңгулда комиссиязы хандырар хүлээлгелиг. Бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан дашкаар бадыйлаашкынны чүгле бадыйлаашкын хүнүнде бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан дашкаар бадыйлаар органы аңаа бээр дугайында соңгукчунун бижимел билдиришкнин азы аас-биле дилээн (ооң иштинде өске кижилернин дузазы-биле дамчытканын база) барымдаалап чорудар. Участок соңгулда комиссиязы тургустунган соонда кандыгдаа үеде соңгукчу билдиришкнини (дилегни) кирип болур.

Бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадыйлаар органы бээр дугайында бижимел билдиришкнине (аас-биле дилегге) бадыйлаашкын болур черге барып шыдавазының чылдаганы айыттырган турар ужур-

луг. Билдиришкнине соңгукчуларның даңзызында кирген соңгукчу дугайында ол-ла сан-медээлер айыттырган турар. Билдиришкнинер (дилегер) участок соңгулда комиссиязынче бадыйлаашкынның доостур үезинге чедир дөрт шактан орай эвесе кирген турар ужурлуг.

Бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадыйлаар органы бээр дугайында бижимел билдиришкнине соңгукчу бодунун паспортунун азы хамаатының паспортуну солуп турар документини сериязын болгаш дугаарын, чурттап турар чериниң адресин айтыр болгаш соңгулда бюллетенин алганын хол үжүү салып шынзыдар. Соңгукчунун чөпшээрели азы ооң дилээ-биле ооң көргүскөн паспортунун азы хамаатының паспортуну солуп турар документини сериязын болгаш дугаарын билдиришкнине участок соңгулда комиссиязының бадыйлаар эргелиг кижигүнүгө кирген (киригинген) туруп болур. Участок соңгулда комиссиязының бадыйлаар эргелиг кижигүннери соңгулда бюллетенин ылап-ла бергенин соңгукчунун бижимел билдиришкнинге боттарының хол үжүү салып шынзыдарлар. Ол ышкаш билдиришкнине үрелген бюллетениниң орнунга чаа соңгулда бюллетенин алганының дуга-

йында демдегледи кылыр.

Бир эвес бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадыйлаар органы бээр дугайында билдиришкнине (дилег) кириген соңгукчу, олче бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадыйлаашкын эрттирери-биле участок соңгулда комиссиязының кижигүннери чорудупкан соонда, участок комиссиязының турар черинге чедип келген болза, ол таварылгада соңгукчунун билдиришкнини (дилээн) езугаар бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан өске черге бадыйлаашкынны органиастаары-биле чорупкан участок комиссиязының кижигүннери эеп келбээн шаанда, айыттырган соңгукчу бадыйлаашкын болур бажың-балгаттан дашкаар бадыйлааан деп чүве тодараттыгыже соңгулда бюллетенин бээр эргези чок («Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 71 чүүлү).

Бадыйлаашкынны тус черниң үезин езугаар 8 шактан 20 шакка чедир чорудар («Россия Федерациязының Президентизинин соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 69 чүүлүнүн 1 пунктузу).

**Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязы.**

БОЛГАН ТАВАРЫЛГАНЫҢ ИЗИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызы «Тыва авиа-шугумнар» деп акционер ниитилел болгаш айыыл-халаптар эмнелгезиниң төвү-биле кады март 3-те Мөңгүн-Тайга кожуунга көшке адаанга барган Санкт-Петербург хоорайдан бөлүк туристерни дилеп тывар болгаш камгалаар ажылдарны чоруткан.

5 кижги составтыг туристчи бөлүк Санкт-Петербург хоорайдан Барнаулга чедип келгеш, Алтай крайның Кош-Агач суурдан үнгеш, Мөңгүн-Тайгада Соңгу Магистральдыг арт уунче хаактыг чорупкан бооп

Хүндүткел-биле, ТР-нин Чазак Даргазы Ш.Д.ООРЖАК.
Март 6, 2004 ч.

турарлар.

Күштерни, акша-хөрөңгини шын болгаш дүрген хаара туткаш, туристерни кыска хуусаа дургузунда тыпкаш, МИ-8 вертолет-биле Кызылче чедирген. Айыыл болган деп медээ келгенинден бөлүк туристерни Кызылга эккелгенинге чедир 19 шак үргүлчүлээн дилеп камгалаар операцияның түннелинде 4 кижиниң амытынын камгалап алган.

Тыва Республиканың Чазак дилеп камгалаар операцияның киржикчилеринге массалыг информация чепсектерин дамчыштыр өөрүп четтиргенин илередип тур.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ БОДАЛДАРЫ

РФ-тин Президентизинге кымны соңгуурун шилип алган дугайында соңгукчуларның чагаалары «Шын» солун редакциязынга кээри ам-даа уламчылавышаан. Бо удаада Сүт-Хөл кожуундан чагаалар келген. Оларның авторлары РФ-тин Президентизинге соңгууру-биле кандидат В.В.Путинни шилип алганын, чүге ыңдыг түннелге келгенин бижээнер. В.В.Путин ажилдап келген дөрт чылынын дургузунда Россияның, ооң иштинде Тываның социал экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонун амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш үре-түннелдиг ажилдап келгенин олар демдеглээш, моон соңгаар чедишкниниң ажилдаар аргашинектин көргүскенин айыткаш.

Чагаалардан чамдык одуруглары маңаа кирип көрээлинер. Суг-Аксы суурнун хоочун чурттакчызы 74 харлыг Кортай-оол Ондарның бижээни болза: «Бодамча чокка быжыг туруштуг эвес, «чиг» кижини соңгаан херээ чок деп бодаар мен. Россияның ниити байдалы муруну чылдардан чүгээртээн, ол болза В.Путинниң ачызында боттанган, ыңчангаш ону шилип алдым, ол дээш бадыйлаар мен.» Соңгукчу бухгалтер Алефтина Монгуштуң бодалы мындыг: «В.В.Путин Россияның келир үези, сайзыралы дээш сагыш салып чоруур, ону боттарывыстың амыдыралывыстан көрүп чор бис. Ыңчангаш аңаа идегеп, бүзүрөп турар мен.» Соңгулдага бир дугаар киржир, бадыйлаашкынның бээр Алдан-Маадыр ортумак школазының өөреникчизи Лаура Ооржак

РФ-тин Президент соңгулдаларына киржир аас-кежиктиг болганын айыткаш, Аныктарның келир үези дээш сагыш салып, оларның өөредилге-кижизидилгезин экижидер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып чоруур В.В.Путинни бадыйлаары-биле шилип алдым» деп бижип турар.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурнун чурттакчылары пенсионер Светлана Салчактан, Тываның күрүне университетинин студентизи Чинчи Монгуштан Президент В.В.Путинниң кандидатуразын деткээн чагаалар келген. Олар Владимир Владимировичиниң ажил-чорудулгазынга бедик үнелелди бергеш, моон соңгаар Россияның социал экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонун амыдыралын экижидер дээш ажилдап шыдаар билиг-мергежил, күш, арга-дуржулга ында барын айытканнар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы күш-ажылдың хоочуну Хоюг-оол Монгуш чагаазында РФ-тин Президентизинге соңгудары-биле кордап турар кандидаттарның аразындан амгы Президент В.Путинни соңгууру-биле шилип алганын бижээш. Дөрт чылдын дургузунда чурттуң экономиказын сайзырадыр дээш эвээш эвес ажил-херекти кылганын ол демдеглээн. Авторнун бодап турары-биле алырга, кадр шилилгезинче, ажилга таарыштыр тургузарынче моон соңгаар кичээнгени салыры чугула болуп турар.

ХАРЫЛЗАА АЛБАНЫ БЕЛЕН

Март 14-те Россия Федерациязының бүгү булуңнарынга РФ-тин Президентизинин албан-дужаалынче соңгулдалар болур.

Ол улуг болуушкунга хамаарыштыр харылзаа албанының канчаар белеткенип турарын «Тыва-связинформ» ААН-ниң чингине директорунун оралакчызы Валерий Чанзашович Салчактан соңгуургадым.

Ооң меңээ дыңнатканы-биле алырга, Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда соңгулда комиссиялары шупту телефон харылзаа-биле хандыртылган. Соңгулдага ажылаар телефон дугаарларын тускай даңзыже кириген. Ук харылзаа четкилеринин эки ажилдаары дээш харысалганы бүдүрүлгө бодунга алган. Оон ыңай кожууннар аразында телефон болгаш радио харылзааны чорудуп турар 21 радиорелье

станцияларының ажылын база экижиткен. Ук станцияларда чырык өже берген таварылгада ажылаар дизель-биле ажилдаар шимчедикчилерге солярка, кывар-чаар материалдарны чедирген. Херек апарганда ажылаар агаар шугуму база белең.

Телефон харылзааны чок черлер Мугур-Аксы биле Кунгуртуг бооп турар. Ыңчалза-даа олар-биле рация дамчыштыр харылзажыр. Ол талазы-биле тускай специалистерни аңгылаан. Соңгулда болур хүнде «Тывасвязинформ» ААН-ниң ажилдакчылары шынгыраткан чурум-биле ажилдаар.

Борис ОНДАР.

Литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын тургузарынын дугайында

Республиканың чогаалчыларының болгаш литература ажылдакчыларының чогаалчы ажыл-чорудулгазынга идиг бээр сорулга-биле **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын тургузар.

2. Литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналынын дугайында Дүрүмнү бадылаар (кошкан).

3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын тургусканы-

биле холбашкан чарыгдалдарга акша-хөрөңгилерни республика бюджетинден үндүрүп бээрин хандырар.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязынга литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналынын эдилекчизиниң Тураскаал демдээн болгаш Дипломун кылдыртырын хандырар.

5. Бо Чарлык ону албан ёзузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл,
2004 чылдың март 3, №51

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылдың март 3-те № 51 Чарлы-биле бадылаан

Литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналынын дугайында ДҮРҮМ

1. Литература адырынга С.А. Сарыг-оол аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналын (моон ыңай – шаңнал) авторларга (авторлар коллективтеринге) язы-бүрү жанрларга (поэзия, проза, драматургия, уруглар литературы, окулга ажыл-чорудулгазы) тыва литератураның шылгараңгай чогаалдары дээш, а ол ышкаш тыва литератураның болгаш аас чогаалынын хөй-ниити ужур-уткалыг шинчилелдери (рецензиялар, статьялар, очерктер, монографиялар, аас чогаал парлаашкыны болгаш о.ө.) дээш тыпсыр.

2. Россия Федерациязынын хоойлужулгазы-биле доктаадып тургускан күш-ажыл төлевириниң 1200 адаккы хемчээлинге дең бир шаңналды чылдың-на тыпсыр.

3. Шаңнал тыпсышыкынын Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында литература болгаш уран чүүл адырынга шаңналдар тыпсырынын талазы-биле комиссиянын (моон ыңай – комиссия) киригени-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Чарлынынга үндөзилеп боттандырар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналдар тыпсырынын дугайында чарлыктарын массалык информация чепсектеринге хөйге чарлап дыннадыр.

4. Шаңналдарны чылдың-на декабрьда тыпсыр.

Шаңнал эдилекчизиниң Дипломун болгаш Тураскаал демдээн байырлыг байдалга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы азы ооң төлээлеткен кижизи тыпсыр.

Шаңналдың акшалыг кезээн шаңналдың эдилекчизинге хоойлуда доктаадып тургускан чурум-биле шилчидип бээр.

5. Шаңналды авторлар коллективтеринге тыпсып турда, коллективтин кижигүнериниң киригени үлүүн барымдаалап, оларнын аразынга үлеп хуваар.

6. Комиссия сонургалдыг күрүне албан черлери, организациялар болгаш хөй-ниити каттыжышкыны-биле кады ажылдарны киригени база оларнын экспертиказын чорударынын хуусааларын болгаш негелделерин, а ол ышкаш шаңналче кандидаттарны депшидериниң чурумун тодарадыр.

Даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналын тургузарынын дугайында

Даш чоңар уран чүүл адырынга республиканың ус-шеверлериниң чогаалдыггазынга идиг бээр сорулга-биле **ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:**

1. Даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналын тургузар.

2. Даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналынын дугайында Дүрүмнү бадылаар (кошкан).

3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналын

тургусканы-биле холбашкан чарыгдалдарга акша-хөрөңгилерни республика бюджетинден үндүрүп бээрин хандырар.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Канцеляриязынга даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналынын эдилекчизиниң Тураскаал демдээн болгаш Дипломун кылдыртырын хандырар.

5. Бо Чарлык ону албан ёзузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл,
2004 чылдың март 3, №52

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын 2004 чылдың март 3-те № 52 Чарлы-биле бадылаан

Даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналынын дугайында ДҮРҮМ

1. Даш чоңар уран чүүл адырынга Хертек Тойбухаа аттыг Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналын (моон ыңай – шаңнал) даш чоңар уран чүүлдүң шылгараңгай чогаалдары дээш тыпсыр.

2. Россия Федерациязынын хоойлужулгазы-биле доктаадып тургускан күш-ажыл төлевириниң 1200 адаккы хемчээлинге дең бир шаңналды чылдың-на тыпсыр.

3. Шаңнал тыпсышыкынын Тыва Республиканың Чазак Даргазынын чанында литература болгаш уран чүүл адырынга шаңналдар тыпсырынын талазы-биле комиссиянын (моон ыңай – комиссия) киригени-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Чарлынынга үндөзилеп боттандырар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын шаңналдар тыпсырынын дугайында чарлыктарын массалык информация чепсектеринге хөйге чарлап дыннадыр.

4. Шаңналдарны чылдың-на декабрьда

тыпсыр.

Шаңнал эдилекчизиниң Дипломун болгаш Тураскаал демдээн байырлыг байдалга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы азы ооң төлээлеткен кижизи тыпсыр.

Шаңналдың акшалыг кезээн шаңналдың эдилекчизинге хоойлуда доктаадып тургускан чурум-биле шилчидип бээр.

5. Шаңналды авторлар коллективтеринге тыпсып турда, коллективтин кижигүнериниң киригени үлүүн барымдаалап, оларнын аразынга үлеп хуваар.

6. Комиссия сонургалдыг күрүне албан черлери, организациялар болгаш хөй-ниити каттыжышкыны-биле кады ажылдарны киригени база оларнын экспертиказын чорударынын хуусааларын болгаш негелделерин, а ол ышкаш шаңналче кандидаттарны депшидериниң чурумун тодарадыр.

(Эгези № 38 "Шылда", Уланчылгы).

1977–1986 чылдарга төрүттүнген хамаатыларны 2004 чылдың апрель-июньда шериг албанынче келдиртир дугайында Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААЛЫ

2004 чылдың март 3 № 220 Кызыл хоорай

Россия Федерациязынын Чазаның «Россия Федерациязынын хамаатыларын шериг албанынче келдиртир дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 1999 чылдың июнь 1-де №587 доктаалын күсөдир база 1977-1986 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2004 чылдың апрель-июньда шериг албанынче келдиришкенин организастыг белеткээр база эрттирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның **доктаадыры болза:**

1. 1977-1986 чылдарда төрүттүнген, келдиришкенин хостаттырбаан азы хуусаазын сонгаарлаттырбаан хамаатыларны 2004 чылдың апрель-июньда шериг албанынче келдиртир.

2. Хамаатыларны шериг албанынче келдиришкенин үезинде Тыва Республиканың келдиришкенин комиссиянын тургузар.

3. Дараазында чүүлдерни:
№1 капсырылга езугаар Тыва Республиканың келдиришкенин комиссиязынын кол болгаш курлавыр составын;

№2 капсырылга езугаар учет-келдиришкенин ажылынын талазы-биле инструкция-методиктиг чылдаларны эрттирериниң программанын;

№3 капсырылга езугаар айда ортумак ажыл төлевирин хөвээр арттырбышаан, республиканың чыылда пунктузунга ажылдаар техниктиг ажылдакчыларнын эргежок чугула санын яамыларнын аңгылап бээр санаашкынын;

№4 капсырылга езугаар хамаатыларнын шериг албанынче келдиришкенин үезинде республиканың чыылда пунктузунга чорудар кижизидилге болгаш культура-массалыг ажыл талазы-биле хемчеглерниң пла-

нын;

№5 капсырылга езугаар республиканың чыылда пунктузун администрация штавынын түр штадын;

№6 капсырылга езугаар стационар (амбулатор) медицина шилчилгези (эмнээшкени) хергелеттинип турар кижилерни чорудар медицина албан черлериниң даңзызын бадылаар.

4. Республиканың чыылда пунктузу чок таварылгада, хамаатыларнын шериг албанынче келдиришкенин Кызыл хоорайнын шериг комиссариатынын келдиришкенин пунктузун баазазынга чорудар.

5. Хамаатыларнын шериг албанынче келдиришкенин чорудуп турар үеде Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы:

шериг албанынче келдиртип турар хамаатыларнын медицина шинчилгезин эртерген турарынга эргежок чугула эм аймаан, медицина дерилгелерин, эт-херекселдерни болгаш хөрөңгилерни аңгылап бээр;

Тыва Республиканың кожууннарында болгаш хоорайларында эмнелге албан черлерин тодарадыр болгаш Тыва Республиканың келдиришкенин комиссиязынын шийтирин езугаар хамаатыларнын немелде медицина шинчилгезин болгаш эмнээшкенин чорударынга, а ол ышкаш хамаатыларнын контроль шинчилгезинге олуттарнын эргежок чугула санын республиканың эмнелге албан черлеринге аңгылап бээр;

Келдиришкенин үезинде республиканың чыылда пунктузунга көжүп чоруур рентген-тургузуун болгаш ЭКГ аппаратты аңгылап бээр.

6. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы шериг албанынче хамаатыларнын келдиришкенин чорудар үеде:

Тыва Республиканың хоорайларынын болгаш кожууннарынын шериг комиссариаттарынын келдиришкенин участоктарында республиканың чыылда пунктузунче хамаатыларнын организастыг чорударын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың хоорайларынын болгаш кожууннарынын шериг комиссариаттары-биле чөпшээржилге езугаар милициянын нарядын (бөлүк таңныыл) аңгылаар;

хамаатыларнын шериг кезектеринче чорударынын үезинде республиканың чыылда пунктузунга милиция нарядынын дүнхүн чок дежурныйлаашкынын тургузар;

шериг учедундан болгаш шериг албанынче келдиришкенин ойталаар хамаатыларга хамаарыштыр күштүг болуп турар хоойлужулуда доктааткан хемчеглерни алыр;

доктааткан чурум езугаар хемчеглерни чорударынга болгаш шериг келдирикчилериниң дактиломскопиктиг бүрүткелиниң учет документтерин тургузарынга специалисттерни аңгылаар, шериг албанынче келдирткен хамаатыларнын дактиломскоп-биле бүрүткээшкенин белеткеттинген бланкыларын дамчыдарын чурумчудар.

7. Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы шериг албанынче хамаатыларнын келдиришкенин чорудар үеде:

айда ортумак шалынын хө-

вээр арттырбышаан, келдиришкени кампаниязынын үезинде республиканың чыылда пунктузун агитпунктузунун начальнигин томуйлаар;

хамаатыларнын шериг албанынче келдиришкенин үезинде республиканың чыылда пунктузунга кижизидилге болгаш культура-массалыг ажыл талазы-биле хемчеглерниң планын боттандырарыга дуза чедирер;

учет-келдиришкенин ажыл талазы-биле кожууннарынын, хоорайларнын чагырга черлериниң удуртукчуларынын оралакчылары — кожууннарынын, хоорайларнын келдиришкенин комиссияларынын даргалары, шериг албанынче келдиртир ужурлуг хамаатыларнын медицина шинчилгезин чорудуп турар эмчи-специалистер-биле чугаалажып тургаш, чылдалар эрттирер кылдыр «Найырал» кинотеатрынын керүчүлөр залын болгаш биче залын аңгылаар;

бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң көргүзүглери, артистерниң, Ада-чурттуң Улуг дайынын коочуннарынын, Чепсектиг күштериниң коочуннарынын, дайынчы-интернационалчыларнын, шериг келдирикчилериниң ада-илериниң чугааларын организастаар.

8. Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдөр болгаш аныктар политиказынын талазы-биле яамызы шериг албанынче хамаатыларнын келдиришкенин чорудар үеде:

Тыва Республиканың Культура болгаш национал херектериниң талазы-биле яамызы, Тыва Республиканың Шериг

комиссариаты, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы-биле кады 2004 чылдың май 14-те Шеригке келдирикчилериниң хүнүн эрттирериниң план-сценарийин ажылдап кылыр;

Саналдап кирип турары смета езугаар шериг кезектеринче чорударынын мурнунда шеригке келдирикчилерге тыпсыр кылдыр белеткер садарынга «Молодежная политика» программанын 522 чүүлүнүң акша-хөрөңгизин күсели-биле 10000 рубльди аңгылаар;

«Найырал» кинотеатрга байырлыг үделгелерни, шериг кезектеринче анык немелделерни (чаа күш) Шеригке келдирикчилериниң хүнүндө Арат шөлүнден чорударын баш удур көөр.

9. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

10. Келдиришкенин кампаниянын чорударынын үезинде хамаатыларнын шериг албанынче келдиришкенин эртип турарынын байдалын Тыва Республиканың Чазаның хуралына көөр.

11. Тыва Республиканың Чазанын «1976-1986 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2003 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанынче келдирир дугайында» 2003 чылдың октябрь 24-те № 683 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

12. Бо доктаалдын күсөлдөзү дээш контролду Тыва Республиканың шериг комиссары С.В.Тарулинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Мал оолдаашкыны

Хүн дурту узаан, хүн караа чылаан тудум, мал одары турган черлерниң чуга хары карандылап, кыш ашкан шээр малга хар адааның чымчак оьдун касканнаарынга шору таарымчалыг үе чедип келген. Мынчан мал ээлери, ылаңгыя төрүүр мал кадарчылары малын кышкы кажадан эртен эртежик-ле үндүрүп, кежээки хураган ыдар шагын база-ла бичии орайтады чылзы бээрлер. А чадагай кажаа иштинге кыштадыр сизен каап берип, тургузу азырап турган чудаан малын база-ла бичии дээктелдирип, дүш соондан ыңай сугтаргаш, өдек долгандыр оьткарбышаан, агаарладыры-биле сула салып ажыдыштарлар.

Частың башкы айы үнгени-биле чергелештир бо хүннерде республиканың ажил-агыйларында, араттарда база хуу чонда мал оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Бо чылын кыш база шору чылыг болгаш хөлүн эрттир сооп, узаваан, ынчангаш чамдык кылын хар чагаш, улуг хертүк болган черлерден аңгыда, мал кадарчылары кадарган малының кышты улуг бергедээшкн чок ашканынга иштинде бүдүү тейлеп, коданда малы улуг чудаваанынга өрү чалбарып ораы чугаажок. Ынчалза-даа шупту чүве ам-даа мурнувуста болгай, олар куу частың хатшурганныг берге үелери дораан келир дээрзинге белеткелдиг.

Шээр мал оолдаашкынын кожууннарга хамаарыштыр алыр болза Барыын-Хемчиктин ажил-агыйларында, өңүнүн бүгү хевиринде 10800 ажыг баш чаш анай, хураган онча-менди алдынган. База ол ышкаш бо хүннерде Бай-Тайгада — 4 муң ажыг, Өвүрнүн чурттакчы чонунда — 6000 хире, Улуг-Хемде — 3 муң ажыг, Сүт-Хөлде — 16 муң ажыг баш чаш мал төлү, Чөөн-Хемчикте — 2500 баш дээш, ниитизи-биле республикада 89950 баш чаш анай, хураган онча-менди доругуп турар. Ол ниити республикада 340 муң баш анай, хураган алыр дээн планнын 17 хуузу болуп турар. Эки чүвени эки деп демдеглээр алаар, ынчалза-даа электе «улуг аас этпес» дээр ийикпе? А бода малга хамаарыштыр ажил-агыйларда төрөөн инек, казыралардан амгы үеде 4244 бызаа алдынган.

Амдызында төрөөн малда болгаш чаш мал төлүнде улуг хорамча чок. Мал эми оолдарын тоттуруп турар. Мал оолдаашкынының массалыг түлүктээшкни ам-даа улам чылаар болгай, ынчангаш малчыннар боттарынга немелде күш, дузалакчы сакманнар-биле баш бурунгаар-ла быжыглаттынган. Февраль айның сөөлгү медээзин езугаар алырга, республиканың ажил-агыйларының күзүн-не белеткеп алганы мал чеминиң курлавыры ам-даа 50 хире хуузу бар, ынчангаш ол кыштаглаашкыны онча-менди

Би-Хемниң Өөк сумузунун Кара-Сүт деп черде кыштап орап кырганның хураган ажаакчызы Александр Ховалыг.

ажып эртеринге чедер ужурулуг деп планнатынып турар. Кожууннарның барык хей кезин дус-биле хандыртынган, йод холумактыг 20 тонна дусту, бо чылдың бирги кварталының нормазын, ажил-агыйларда чедиштир үлегилээн. Ону чүгле ажил-агый удуртукчулары күрүнениң «Ресаротөптү» таварыштыр дугуржулга керээзин езугаар чедиштир алыры артыканын Көдээ ажил-агый яамызының специалистериниң кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң начальниктеринге дыңнатканындан билдинген.

Барыын-Хемчик кожууннун Шекпээр, Дең-Терезин, Эрги-Барлык, Аянгаты сумуларында шээр малдың кодуур аары тыптып турар таварылгаларны мал эмчилери илереткен. Кодуур аары халдавырлыг аарыларга хамааржыр, а ниитизи-биле кожуунда 4220 баш шээр мал кодуурлаан. Ук аарыгны хөлүн эрттирип таратпазы-биле баш бурунгаар чогуур хемчеглерни ап, чамдык суурларга кодуурлаан малга ийи удаа камгалал сыжырттышкынарны мал эмчилери кылган. Бакка бак улажыр дээн ышкаш, бо чылын кожуун девискээринде дөрт буттук бөрү көвүдээш, араттарның болгаш хуу чоннуң малын амыратпайн туруп берген. Бөрүлерни узуткаар талазы-биле ук девискээрге кожууннун удуртулгазындан эгелээш, республика масштабынга чедир улуг ажылды чорудуп турар.

Чымисмаа МОНГУШ.

МАГАДЫЛАА ТУРГУСТУНГАН

Сөөлгү үеде кожуунда рынок харылзаалары, биче сайгарлыкчы чорук сайзырап турар. Ынчангаш үлетпүрнүн болгаш көдээ ажил-агыйның ниити продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге, социал адырны хөгжүдиринге, чурттакчы чоннун амыдырал-чуртталгазын экижидиринге салдарны чедирген.

2003 чылда кожууннун социал экономиказын хөгжүдириниң баш бурунгаар берген даалга-

— Эрткен 2003 чылда силерниң кожууннун амыдыралыңга кандыг чугула болуушкуннар болганыл, Иван Шыванович?

— Бирээде, тываларның национал чоргааралы, ыдыктыг маадырлары — Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан республика чергелиг байырлал болду. Ийиде, кожууннун катап тургустунганының 20 чылын демдеглээн бис. Бо найырларга ажил-агыйның бүгү адырларынга чедишкенин ужуражыр дээш сүт-хөлчүлөр бүдүрүкчүлүг ажылдаан деп санап турар мен.

— ТР-ниң Чазаа Алдан-маадырларның тура халышкынының байырлалын белеткээр болгаш эрттирер хемчеглерни бадылаан болгай. Ол кайы хире күүсеттингенил, чүү кылдынганыл?

— Ук хемчеглерде 93 чүүлду айыткан, оларның 76-зы күүсеттинген. Ылаңгыя кожууннун социал экономиказын, культуразын бурунгаар сайзырадырынга ужуру-дузалыг Теве-Хая — Суг-Аксы автооруун асфальтылаан, Суг-Аксында чаа культура ордузун туткан, Хемчикти кежер көвүрүгнү септээн болгаш еске-даа чугула объектилерни ажыл-лапга кириген, суурларны чаагайжыдып ногаанчыткан. Бо биче эвес ажил-херекти кылырынга ТР-ниң Чазаа, оон Даргазы Ш.Д. Ооржак боттук дузаны чедирген, ол дээш сүт-хөлчүлөр өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

— Бо хемчеглер кожууннун социал экономиказын хөгжүдиринге салдарлыг болган ышкашыл?

— Ийе, ыңдыг болган.

— Иван Шыванович, 2003 чылда кожууннун социал экономиказын хөгжүдириниң даалгалары баш бурунгаар бердинген турган болгай, оларның күүселдезин таньштырып көрүнерем.

— Кожуун чагыргазы социал-экономикагын хөгжүлдениң баш бурунгаар берген даалгаларын күүседир дээш тодаргай ажылдарны чоруткан. Моон түннелинде ниити продукция бүдүрүлгези 2002 чылга деңгээрге, 28 хуу, үлетпүр продукциязын бүдүрери 17 хуу ескен. Инвестиция программанын ақшаландырыы 23654 муң рубль четкен, ол ийи ажыг катап көвүдээн. Кожууннун экономиказының кол адыры — көдээ ажил-агый, ону хөгжүдиринче доктаамал кичээнгеини салып турар бис. Ынчангаш көдээ ажил-агый продукциязының ниити хемчээлин оон мурнунда чылдан 14 хуу өстүргөн. Малдың баш саны ескен, чер ажылының үнүш-дүжүктүрү бедээн. Чурттакчы чоннун боттук орулгазы эрткен чылын элээн улгаткан. Чоннун амыдыралы экижип орап, оларның чайгаар өзүлдези 11 хуу көвүдээн. Кожууннун ажил-агыйның кайы-даа адырының ишчилери Тыва-

ларын күүседир дээш кожуун чагыргазы тодаргай ажылдарны кылып чоруткаш, бо талазы-биле элээн эки көргүзүлгени чедип алган. 2004 чылда оларны быжыглап, көвүдедир дээш ажылдап турар. Бо ажил-херекти солуннун номчукчуларынга таньштырары-биле Сүт-Хөл кожуун чагыргазының баштыңы И.Ш. Монгушка элээн каш айтырыгларны бистин корреспондентивис салган.

салбырлары каскы хову ажылдарына киржип техникаларны септеп, херектиг артык кезектерни тывар, садып алыр ажылды чорудуп турар. Ынчангаш бодувуста бар техниканы чогуур үезинде септээр хемчеглерни ап туру бис. Бүгү-ле культураларны сугаттыг черлерге тарыыр болганда сугарылга бугалары үрелишкн чок доктаамал ажылдарын хандыраы-биле оларны эки септээринче кичээнге салдынган, мынаар уланган элээн хемчеглер алдынар. Алаш сугтарылга бугазын септеп кылырынга элээн акшаны тускайлап бер-

ның Россияның

составына эки

тура-биле кат-

тышканының 60 чылының байыр-

лалыңга эки көргүзүлгелиг

ужуражыр дээш эрткен чылдан

бээр күш-ажылчы көдүрүлүш-

күннүг ажылдап келгеннер. Моон

ачызында кожуун 2003 чылда

үстүнде адааным багай эвес, эки

көргүзүлгени чедип алган, ол

юбилейлиг чылда чедишкенин

ажылдаарының магадылалын

тургускан. Бо чылдың эрткен ийи

айында ажил-агый, амыдырал-

чуртталга талазы-биле байда-

лывыс чүгээр.

— Мал кыштаглаашкыны

кайы хире эртип турарыл, Иван

Шыванович?

— Малды кыштан хүр, онча-

менди ажырап дээш малчыннар,

тускай эртемиглер болдунар

хемчеглерни ап келгенинден

ниитизи-биле кожуунда мал

кыштаглаашкыны багай эвес

эртип туру. Ылаңгыя малдың чаш

төлүн хөйну алыры-биле төрүүр

малдарның кададын, ажаалдазын,

чемгерилгезин мурнукузундан

элээн экижиткен. Амгы үеде

шээр малдың төрүүрү кидик түлүк

чоруп турар. Кожуунда 48 муң

ажыг төрүүр хоюнун 33 муң

хирези оолдапкан, чаш төлү

менди доругуп турар. Мал

чемнери четчири-биле бар.

Кожуун, сумулар чагыргалары

мал оолдаашкынын органи-

застыг эрттиреринче, кыштаг-

лаашкыны болур-чогууру-биле

доозарынче кичээнгеини салган

бис. Мал ажылдыг кожуунга ол

кол айтырыг болуп турар.

— Удавас келир бир чугула

ажылдың бирээзи каскы тар-

ылга болгай. Орта белеткел

ажылдары кайы хире чоруп

турарыл?

— Сүт-Хөл тараа, ногаа куль-

тураларын, картофельди өстү-

рер, олардан чаагай дүжүттү

ажаап алыр талазы-биле элээн

арга-дуржулгавыс бар, ыңдыг

болганда каскы хову ажылда-

рынга белеткелди чылдың-на

кончут хынамчалыг чорудар улус

бис. Бо чылын база эгелей бер-

дивис. «Хемчик» аттыг көдээ

ажыл-агый бүдүрүлгези, оон

Кожуун чагыргазында

ген, бичии чылыг бээрге орта ажыл эгелей бээр. Чазын чажар тараа үрезинин тып алырының айтыры элээн бергедеп турар, оларны ыяап-ла четчири-биле садып алыр бис. Часкы хову ажылдары эгелээринге чедир еске-даа белеткел ажылдарын хынамчалыг чорудар, тарылганы агротехниктиг чурум езугаар чорударын хандырап хемчеглерни алыр апаар.

— Россияның составына Тыванын эки тура-биле каттышканының 60 чылынга белеткел ажылдары эрткен чылын-на эгелээн деп үстүнде айыткан болгай силер. Бо улуг юбилейге төлептиг ужуражыры-биле кожуунда кандыг хемчеглер алдынып турарыл, Иван Шыванович?

— Ийе, шын, юбилейге белеткелдер эрткен чылын-на эгелээн. Ол ажил-херээвисти бо чылын уламчылап, чедип алган чамдык эки көргүзүлгеливисти быжыглап, көвүдедир хемчеглерни ап туру бис. Көдээни хөгжүдириниң социал программанын боттандыраынче уланган тодаргай хемчеглерни алыры көрдүнгөн. Суурларны аян-шинчи кири ногаанчыдып чаагайжыдар, чуртталга бажынарнын тударын көвүдедир, чурттакчыларның амыдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылдарны чорудар. Бо хемчеглерни амыдыралга чогумчалыг боттандыраы-биле сумулар, суурлар аразында мөөрейни организастаан. Чүгле ол эвес, бүдүрүлгениң, көдээ ажил-агыйның, культураның, өөредилгениң, кадык камгалалының болгаш еске-даа ажил-агыйның талазы-биле юбилейге чедир кандыг ажылдарны кылырын тодараткан, оларны күүседир дээш ажил-херек чогумчалыг чоруп турар деп чугаалап болур мен. Ынчангаш сүт-хөлчүлөр Тываның 60 чылынга төлептиг ужуражыр дээш ажылдап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК айтырыгларны салган.

ӨГ-БҮЛӨ

УЯВЫС, ӨРГЭЭВИС

Ынак мен, авай... : Ыры-шоорлуг эрттирдивис

Ава — адап ханмас, үнелиг сөс. Ава дугайында чеже-чеже чогаалчылар, шүлүкчүлөр эки сестерни сөңнеп, ие кижиниң эриг, чымчак сеткилин, ажы-төлүнгө ынакшылын, аңаа оларның эгиттинмес өрезин алдаржыдып биживезен дээрли. Хей-ле чогаалдар, шүлүктөрүң аразында ие болгаш кырган-ава, Россияның алдарлыг, Тываның улустуң артизи Кара-кыс Мунзуктуң ыры болу берген "Кады чор сен, авай!" деп шүлүүнде ие кижиниң дугайында дыка чараш кылдыр бижээн.

Ава — чаш кижиниң бир дугаар чугаалаар сөзү. Ол сөстү кандыг-даа дылга чугаалаарга, демей-ле эргим, чымчак, эң чоок кылдыр дыңналыр. "Кизи өөрээнде-даа, кортканда-даа, чуртталгазындан чарлып-даа чыткаш, "авай!" дээр чүве-дир" деп чогаалдардан номчуп, херек кырында амыдыралда-даа көрүп чоруур бис.

Класстан дашкаар организатор, өөредилге эргелекчизи, уруглар эргелерин камгалаар инспектор, профэвилел даргазы, көдээ болгаш кожуун чергелиг депутат, школа директору дээш, кылбаан ажылы чок. Ол хире хей ажылдарга ажылдап чорза-даа, кижизиг чаңын салбас, бөдүүн, топтуг хевээр чоруурун магадап ханмас мен.

Школа директорлап тургаш, уран чүүл школазының салбырын ажыдар дээш уйгу-дыш чок ажылдап турганын сактыр мен. Ону кылырынга херек материалдар тывар дээш Кызылче ажыл-агый эргелекчизи Белек Намый-оолович биле тудугжуларны эдериң алгаш, чорупканнар. 6-7 хире хонганда түрөөн чедип келгенер. Орук ара машиназы үрелип каарга, ону кылыр артык кезектер дилеп, акшазы төнүп, Чазак черинде даргаже кирер дээш бар чорда, идиниң ээжээ үрелип каарга, канчап турганын

Херээжен каайлы ажылдакчызы деп кымыл ол?

Ол дээрге эртем-билиглиг специалист, бодунуң ажылының профессионалы-дыр. Каайлы ажылдакчыларының көвей кезии дээди эртемниг болгаш мергежилниң аайы-биле ажылдап турарлар. Аңаа үргүлчү таваржып турар чүктү бергезинмейн, ажылды чогуур үезинде шынарлыг кылдыр кылып турарлар. Чижээ, каайлы орулгалары болгаш саң-хөө учеттаар килдистиң улуг инспектору Дина Васильевна Дамбынны ооң эш-өөрү айтырыг бүрүзүн харылап шыдаптар бедик мергежилдиг специалист деп үнелээрлер.

Ол ышкаш шуптувустуң хүндүлээривис Тываны каайлы чериниң хоочуну Надежда Григорьевна Панкратованы адап болур. Каайлы албанынга ол 1991 чылда, Тыва каайлы чери тургустунмаан, а ооң хүлээлгелерин Красноярскиниң каайлы чериниң Кызылда постузу күүседип турда-ла, келген. Надежда Григорьевна — бистиң республикага каайлы албанын тургузарынга үлүүн кадып чораан кижилерниң бирээзи. Каайлы контролжонун ажылынга ол киришпейн барганда болза, ол амгы үеде документация килдизинде ажылдап, каайлының аныяк салгалынга

арга-сүмезин болгаш дузазын кадып чорууур.

Шончалай Дамба адазының соон изеп салгаан, бодунуң амыдыралын каайлы албаны-биле сырып холбаан — Россияның каайлы академиязынче дужаап киргеш, 2000 чылда чедиш-кининг дооскан. Оон бээр-ле ол бодунуң күжүн болгаш чедип алган билиглерин ынак херээнге берип турар. Чеже-даа аныяк болза, Шончалай бодунуң эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап шыдапкан.

2003 чылда федералдыг бюджетче Тываның каайлызы 12 миллион 413 муң рубльду шилчиткен. Ол дээрге күүседир ужурулуг даалганы 137,8 хууга кылганы ол.

Бистиң херээжен ажылдакчыларының хостуг үези ындыг-ла кончуг хей эвес-даа болза, олар чай кадында баскетбол, волейбол болгаш стол теннисин ойнаан турарлар. Каайлы черинге чылдың-на эрттирер апарган маргылдааларга киржир үш херээжен командалыг бис. Хол бөмбүүнге амгы чемпион — "Хандагайты" каайлы постузунуң херээженер командалы.

Херээжен ажылдакчылар пистолет-биле-даа, автомат-биле-даа часпас адарлар. Тергиннерге Татьяна Байкурова,

Чойганмаа Долгар хамааржыр. Стол теннинге хамаарылгавыс тускай. Спорттуң бо хевиринге багай эвес түңнелдерни Айлаана Сат чедип алган. Сибирьниң каайлы эргелелинин шилиндек командазынга тура, ол РФ-тин Күрүнениң каайлы комитетиниң шаңналы дээш 2003 чылда эрттирген маргылдаага үшкү черге төлөпиг болган.

Тыва каайлының херээженери талантылыг улус. Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге тураскааткан кежээни хөлгүг оюн-баштак-биле, ыры-шоорлуг эрттирдивис. Кандыг-даа болушкунну бодунуң шүлүктери-биле каастаптар Сенченко Кристина шүлүкчүвүс база бар. Виктория Сеглеңмей болгаш Часкал Сат чоннуң тыва ырын күүседи бээр, дыңнап олурган кижилерниң сеткил-хөңнү ала-чайгаар хөлзей бээр. Каайлының таны-сам бөлүү чоокта чаа Новосибирск хоорайга Сибирьниң каайлы эргелелиниң бот-тывынгыр ажылдакчыларының аразынга болуп эрткен түңнел көрүлдө-мөөрейге киришкеш, көрүкчүлери "Ээлдек шыңгырааш"-биле магадаткан.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлы албан чериниң парлалга секретары

Н.Х.Бадырғы конкурсу үезинде.

Ава кижиниң ажы-төлүнгө кызыгаар чок ынакшылы Салчак Токаның "Араттың сөзүндө", Людмила Алешинаның "Авазы-биле ужурашканы" деп чогаалдарындан, Мария Күжүгеттин "Ава кизи", Кара-кыс Мунзуктуң "Эне сөзү" деп шүлүктөрүндө болгаш оон-даа хей чогаалдардан номчуп турар бис.

Мээн авамны Наталья Хуураковна Бадырғы дээр. Авамга ынакшылымны кандыг сестер-биле илередиң, чүү чүвеге ден-нээрин аайын тыппайн баар-дыр мен. Ол хире меңээ эргим, үнелиг кизи бо чырык чер кырында чок. Мээн авам кижизиг, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажып билер, биче сеткилдиг, сагыш човаачал. Ол кайгамчык талантылыг кижилерниң бирээзи. Миннип келиримге-ле, авам кижилер аразында ажылдап, чай чок-ла чоруур кизи. Авамның

чугаалажып турганын дыңнап, тудугжуларны чөмгерип, хүндүлөп турганын бодап кээримге, авамның биче сеткилдин, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажып билерин магадаар мен.

Авам корум-чуруму, өг-бүлезиниң байдалы багай-даа, эки-даа өөреникчилер-биле дең чугаалажыр, оларны хүндүлээр. Чамдык хыйланыр, эки-бак сөгленир башкыларны өөреникчилер бо-ла шолалай берген турар, а авамны шолалап турганын черле дыңнаваан мен.

Амгы үеде авам Сукпак ортумак школазында социал педагог башкы болбушаан, тыва дыл, чогаал кичээлдерин эрттирип турар. Частың байырлалы — март 8 таварыштыр шупту чүүлге экини күзедим, ынак авай!

Меңги БАДЫРҒЫ,
Сукпак школазының 9-ку класзының өөреникчизи.

Угаан-сарыылдылар

Шаг-төөгүден херээжен чонну үнелевейн, хүндүлөвейн турганын билбестер ковар-ла боор. Ылаңгыя феодалдыг эрге-чагырга тергидеп турар шагда, херээжен чонну херекке албастап, "херээ чок" деп куду көрүп, базымчалап, дорамчылаар үе-даа турган. Россияга хувискаал өөскүп, алызында барып тилээни-биле эр, херээжен чоннарның эрге-ажыын денештирген, кайы-даа тала дең эргелиг апарып, ажылдаар, өөренирин боду билер, хостуг-шөлөөн апарган болгай.

Улуг ССРЭ турда Фурцева канчап дээди эрге — Культура сайыдынга томуйлаткаш, үр үеде үре-түңнелдиг ажылдап эрттиржи. Премьер-министрлер: Англияның "демир дег быжыг" дирткен леди Маргарет Тетчер, Индияның Индира Ганди дээн чижектиглер күрүнелерин элээн-не үр удуртуп келдилер ийин. Херээжен чонда угаан-сарылы, сайзыралы бедик, мөзү-бүдүжү кижизиг, боттуг, туруштуг кижилер эвээш эвестир дээрзи: амыдырал бадыткап турар-дыр. Ол херекчок чамдык чурттарда херээжен чон чеп-сектиг күштерниң кол командалакчызы деп бедик эргени хүлээнип алган болгулар-дыр.

Күрүнениң эң бедик эргедужаалын эдилеп чораан Аргентинаның уруу — Эдита Берон чырык адын делегейге тураскадып арттырганын телевизорга көргүстү-даа. Бо-даа черле кайгамчык салымныг кизи боол-тур. 50 чылдар бетинде, делегей дыка сайзыраваан берге үеде, элээди

кыс турган үезинде, бодунче билбейн шала изиткен үстү чаштадышкан соонда, ону эмнээн эмчи арнының шарыын адырарга, арны, эът-кежи маңган ак апарган чүве-дир... Соонда ол мөчөөн үезинде мавзолейге чыттырза-даа, шериг хунтазы үймээн үндүрүп, эрге-чагырганы эжелепкеш, мавзолейден ооң мөчүзүн үндүр "хөөглөптөргө", ону аай-дедир сөөртүп, ажык черге кадагалаза-даа, үрелип баксыраваан болуп турар. Ол чүге ындыг болганыл? Бодунуң чонунга чедирген эки буянныг чоруктары салдарлыг болганы чадавас. Ылаңгыя бичи чаштарга тергийн ынак болгаш уругдарыгга ужурашканда белек сунарынга кончуг чүткүлдүг турган чүве-дир. Оларның өрте-үнезин денди дээн байларга улуг үндүрүг онаап тургаш, кирип ап турганын демдегледиде-даа.

Бөгүнге дээр талыгырда хей ортулуктардан тургустунган Филиппин күрүнениң баштыңы — эрткен чылын Москвага кээп, В.Путинге ужуражып чораан адазының орнун солааш, ону салгап, билдили-биле чуртун баштап, удуртуп турар Президент Мегавати Сукарнопутри "кырган-аваны" билер болгай бис. Бистиң улуг, делем Россия деп күрүнөвиске Совет эрге-чагырга хостуг эргени сөңнезе-даа, эр чонувус удуртуп эрге-дужаалдарже херээженнерни шоолуг депшитпейн турган болгай. Эргезин "ажыллап" турганнары магатчок. Чаа эргилдеже шилчээнивис түңнелинде херээжен чоннуң шудургузу, өөредилгеже

чүткүлдүү эрлерни усчок ажып, артыңче ажыр каап турар апардылар. ТР-де МИЧ-ниң медээлеринден дыңнаарга, ковар-даа болза, яамылар сайыттарының оралакчыларынга херээжен чонну, ылаңгыя аныяктарны депшидип турары өөрүнчүгдүр. Улуг Хуралда олар база энмежок апарган-дыр. Ол чүнү көргүзүп турарыл? Херээжен чоннуң туруштуун, төлөптийн бадыткап турары ол-дур. Сөөлгү үеде тыва, орус чон хайнак өг-бүле тудуп турар апарган. Ында багай чүве чок.

Людмила Нарусова, Валентина Матвиенко чергелиглер Россия Чазаанда дыка бедик дужаалдарны ээлеп, чон дээш бүгү күжүн үндүрүп, туржуп турлар ышкажыл. Бистиң Тыва-выста база ындыг херээженнер хей. Чижээлээрге, чоокта чаа ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы кылдыр депшиткен Екатерина Комбуевна Матвеева бардыр. Мында ийи кижиниң атсывы, фамилиязы дүгжүп турары солун. Кол дөзү — Матвей деп аттан укталып, ужу-соо "ева", "енко" болуп төнзе-даа, аразында медээлешкен дег чаңгыланып кыйгырганзыг-дыр.

Ында база эл-найыралдын демдээ барын бадыткаан байдал бар. Овур-хевир чараш, кижизиг болуру — экизи-ле ол. Чүге-даа торулбайн, чүгле бурунгаар көрүштүг болурунарны күзедим, херээжен чонум!

Юрий КҮНЖЕКП.
Кызыл хоорай.

Чагыс сөстүг

Бистиң суурувуста маадыр иелер хей. Кесей Тангыт угбавыс 11 уругну божааш, өстүрүп каан. Ол боду хей-ниитичи, ажыл-агыйдан черле чыда калбас. 74 харлыг хирезинде уран чүүлге талантызын бо-ла көргүзе бээр. Тыва хептерни бо-ла даараан олурар кизи. Оолдарының ачазы база улуг назылыг. Хурал-суглаа болган черге санал-оналын кириген, аныяктарны үргүлчү чагып-сургаан чоруур ирей.

Бо ийи кырганнар аразында дыка найыралдыг. Оларның уругларының уруглары база хей. Бергелерге черле торулбас кырганнарга чаа үнүп келген Мечи чылын таварыштыр база Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү — март 8 таварыштыр изиг байырдан чедирип, ам-даа уругларының аразында каң кадык, узун назынын назылаарын күзеп каалы.

Чечекмаа САДИ.
Мөрөн суур.

АРХИВИСТ — ҮНЕЛИГ МЕРГЕЖИЛ

Эрткен чылдың март 5-те Россияның федералдыг архив албанының коллегиясы Россия Федерациясының субъектилеринин архив органнарын утургучуларының киржилгези-биле Архив ажилдакчызының хүнүн профессионал байырлал кылдыр тургузар дугайында шийтпир хүлээп алган. Кайы хүнү ол байырлал деп санаар дугайында айтырыгга элээн үр доктааган. Хей-ле чүүлдерни сайгарып келген соонда, март 10-ну Архив ажилдакчызының хүнү кылдыр доктаадыр деп шийтпирни хүлээп алган.

1720 чылдың март 10-да Улут Петр хаан "Чингине регламент азы Устав" деп документ парлаткан. Чуртка архив херээн тургузарының чурумун ажилдап кылган ниити-күрүне ужурудузаны эң баштайгы документ ол болган. Төп күрүне албан чери документилерин архивче албан дужаар, күрүнең саазын-бижиктерин албан бүрүткээр ужурулг дээрзин аңаа айыткаш, актуариус деп күрүне албан-дужаалын доктаадып тургускан. Ол кижини "чагаа-бижиктерни чыыр, оларның даңзызын тургузар, арыннарын четчелээр ... ужурулг" деп айыткан.

Оон улаштыр-ла архив

херээ Россияга тургустунган. Чогум элээн улуг хөгжүлдени 1918 чылдан эгелеп алган дээрзин чугаалаар апаар. Улус Комиссарлар чөвүлели ол чылын "РСФСР-ге архив херектерин эде тургузар болгаш төпчүдөр дугайында" Декрет хүлээп алган. Ол үеге чедир аңгы-башка, тарамык турган архивтерни Күрүнең чангыс аай архив фондузу кылдыр тургузарын чугула деп көргөш, документилер чыырының юридиктиг баазанын ажилдап кылган. Чыгдынган бүгү документилер Ада-чурттуң төөгү эртеминге чугула ужурудузаны болур ужурулг деп айыткан.

Тывага архив херээ 1930 чылда тургустунган. ТАРН ТК-ның агитация - пропаганда килдизи 1950 чылдың июнь 25-те доктаал хүлээп алгаш, ТАР-ның эртем комитетин тургускан. Ук комитеттин чанынга күрүне архивин организаастаар деп шийтпирни хүлээп алган. Кызыл хоорайның болгаш бүгү кожууннарның девискээрлеринде турар күрүне албан черлери болгаш хей-ниити организациялары ийи чыл ашкан документилерин Күрүне архивинче дужаарын, Тываның эртен болгаш келир үезинге хамаарышкан материалдарны чыырын, бар материалдарны чурумчударын айыткан турган.

Шакындыг орук-биле Тывага архив документилерин чыыр болгаш чурумчудар ажилдарны 30-40 чылдарда чоруткан. Күрүне архивиниң дугайында түр саавырыны ажилдап кылган. Сайыттар Чөвүлелиниң, Биче Хуралдың болгаш кожууннарның чажыт документилерин шыгжаар чурумунуң дугайында чогуур хоойлуларны үндүргөн.

Архив херээ Тывага чоортула чаа-чаа чадаже көдүрлүп орган. 1943 чылда эртем-төөгү архивин тургускан. 1945 чылда ону Иштики херектерниң Улус комиссариатының область эргелелиниң архив килдизи кылдыр эде тургускан. Оон областың Күрүне архивин тургускан.

Ынчан область архивини 27 дөрбелчин метр шөлдүг чангыс ерээлге турган. Фондулар саны — 32, херектер — 3000. Стеллаж аймаа безин чок. Ол-ла өрээлге ажилдакчылар база олулар. Ынчалза-даа оң ажилдакчылары документилерни хүлээп ап, оларны чурумчудуп, кадагалалын хандырып, учет-даңзызын тургузуп турган.

Бистиң республикага архив херээн эң баштай организаастап тургускан кижилер: Х.И.Сейфулина, С.Кончук, М.И. Диденко, Т.Т.Аңгырбан, Л.И.Смирнов, В.А.Дубровский, Е.Л.Решетникова, С.Т.Танов болгаш өскелер-даа бооп турар.

Кожууннарга архивтер 1949 чылда тургустунуп эгелээн. Баштай олар кожууннар аразыны турган. Оон чоорту ажил-агыйларның, бүдүрүлгелерниң хөгжүп сайзыраанындан, кижилер санының өскенинден район бүрүзү архивтиг апарган.

1952 чылда партия архивин тургускан. Аңаа СЭКП обкомунуң, областың партия болгаш комсомол организацияларының материалдарын мөөнөп эгелээн. (Партия архивини 1991 чылга чедир турган, СЭКП дүшкөн соонда ону республиканың Төп күрүне архивиниң бир килдизи — Партияларның болгаш шимчээшкенинниң архив документилериниң төвү кылдыр шилчиткен. Ажилдакчыларының саны,

бүгү фондулары-биле кады шилчээн).

1949-1953 чылдарда Тыва автономнуг областың Күрүне архивини ТАР үезинде ажилдап турган албан черлериниң, организацияларның материалдарын четчелээр ажилды чоруткан. Оң түннелинде эрги моол, орус дылдарда бижиттинген документилер бүрүн долу эвес-даа болза, чыгдынган. Ол-ышкаш кожа областтардан, крайлардан база чамдык материалдарны алгылаан. Чижээ, Новосибирск областың, Красноярск крайның архивтеринден Урянхай крайның херектериниң талазы-биле комиссарның, Урянхайга орус чонну бактаап тургузар черинин эргелекчизиниң, ажилчын болгаш тараачын депутаттарының Урянхай край Советиниң күүскомунуң фондуларын Күрүне архивинче алган.

Архив килдизин 1962 чылда областың иштики херектер килдизинден үндүргөш, Тыва Чазакка чагыртыр кылдыр шилчиткен. Ол-ла чылдың апрельде областың күрүне архивин Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивин деп эде адаан.

Эрткен он-он чылдарның дургузунда республиканың архив албан черлерин материалдар-биле чепсеглээр, мөөнээр болгаш бүдүн-бүрүн кадагалаар талазы-биле эвээш эвес ажилдар кылдынган, архив херээ Тывага быжыг үндезинге тургустунган. Амгы үеде Тываның 17 кожуунунда күрүне архивтери тургустунган. Оларда болгаш Төп күрүне архивинде бир муң хире фонд бар. 1746 чылдан эгелээш 130 ажыг муң херектер бар. Оон аңгыда фотодокументилер, фотоальбомнар болгаш төөгүге еске-даа аажок үнелиг материалдар шыгжаттынган.

Бо бистиң төөгүсүстү илези-биле бадыйткап турар материалдар-биле ажилдап турар бежен ажыг кижини республикада бар. Оларның дыка хөйү аар-берге, шалыңы эвээш-даа болза, бо ажылга сеткилин ханызындан бердингенинден он-он чылдарда архив херээнге шынчызын ба-

дыткап көргүскеннер. Ындыгларга: И.Б.Баянны (Төп күрүне архивин), З.И.Борисованы (Каа-Хем кожуун архивин), Н.И.Сургутскаяны (Төп күрүне архивин), А.М.Дугар-Сүрүннү (Күрүнең архив албаны) хамаарыштыр-бышаан, келир үеде төлөптиг архивистер болур деп идегелди берип турар аныктар: Долаана Оюн, Долаана Чамзо, Марианна Шивит, Вероника Бондаренко болгаш өскелерни-даа демдеглээр апаар.

Амгы үениң байдалы нарын, акша-хөреңги чедишпестей бээр-даа болза, республиканың архивистериниң талазы-биле коммиссарның, Урянхайга орус чонну бактаап тургузар черинин эргелекчизиниң, ажилчын болгаш тараачын депутаттарының Урянхай край Советиниң күүскомунуң фондуларын Күрүне архивинче алган.

Архив документизи чокта күрүнең-даа, чоннуң-даа төөгүзү турбас деп, чон чугаалажып турар. Ол шын. Чүс-чүс чылдар эртер, бир салгалды ескези солуур, а ол үенин кандыг болганын, кандыг кижилер чурттап чораанын чүгле архив документилери бадыйткаар. Тываның архивистерини ону кончук эки билип, боттарының ажылын ак сеткил-биле кылып турарлар. Чамдык кижилер чеже-даа архивист кижиниң мергежилин өртек-үне чок дийип турар болза, архивистер ону эң чугула, эң үнелиг деп санап турарлар. Оларнын оозу чөп.

Дангыт ЧЫДЫМ,
Тыва Республиканың Күрүнең архив албанының даргазы.

АМЫДЫРАЛАДЫҢ БАДЫТКАЛЫ

Чылдар эртип, шырай арнын өскерттип, үе-шаг бурунгарлаан тудум эрткен үениң байдалын, амыдырал-чуртталганы чүү биске дамчыдып, бадыйткап бээрил? Архив херээ, архив материалдары болбайн канчаар. Ол «алдын» шыгжамыр — чоннуң байлак төөгүзү, культуразы, анык салгакчыларга эрткен үени ол-ла хевээр көргүзүп, дамчыдып бээр курлавыр ышкажыл.

Тес-Хем болгаш өске-даа кожууннарның архив килдистерин чонга ачы-дузанын чедирип турарлар. Чурттакчы чон оон ачы-дузанын биле берген, ынчангаш бистерге келгеш, эрткен амыдырал-чуртталганын төөгүзүнүн дугайында хөй чүүлдерни билип алырынга чаңчыгып бар чыдар. Архив ажылы солун-даа, берге-даа деп чүвени 16 чыл дургузунда бо херекке бараан болуп келгеш, билип

көрдүм. Бергелерге таваржы бергеш, республиканың Төп архивинден дуза дилээривиске, ооң арга-дуржулгалыг ажилдакчылары доктаамал дузалажып келген. Оларга даргавыс Дангыт Чыдымны, күрархивтиң директору Тамара Сааяны, анык специалистер Ольга Аньшинаны, Татьяна Бондаренкону, Татьяна Монгушту болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Архивтер хүнү-биле республиканың бүгү архив ажилдакчыларынга байырыны чедиргеш, оларның ажылынга чедишкенин, амыдыралынга аас-кежикти, өөрүшкүнү күзевышаан, оларга дараазында шүлүүмнү тураскааттым.

Архив херээ

Хайым чүрээм дыңзыг
соп тур,
Канчап бөгүн өөрүвес
боор —

Амыдырал бадыйткалы
Архив херээ байырлалдыг.

Ада-өгбе чонувустуң
Ажыл-ижин, төөгүзүн
Ажы-төлге дамчыдып бээр
Ачылыг-ла архив херээ.

Актыг черге шаажылаткан
Арат чоннуң оолдарын
Архив херээ турбаан болза,
Агартып каар арга турбас.

"Адалары контрлар" деп
Атты чүктөп чорааннар ам
Хөрөк-чүрээ сергек, омак,
Хөрөңгизин дедир алган.

Оон эрткеш өгбелерниң
Өндүр чаагай чаңылдарын
Өттүр сөгөп дамчыдып

бээр
Өршээлдиг-ле архив херээ!
Клара ЧИММИТ,
Тес-Хем кожуунуң архив килдизиниң эргелекчизи.

АЖЫК-ДУЗАЗЫ УЛУГ

Тыва Республиканың Төп күрүне архивини ТАР үезинде үндезилеттинип тургустунган, а обком партия база архивтиг турган. Ону 1991 чылда амгы Улусчу чогаалдыг ордузунче көжүргөш, адын каш улай өскерткеш, 1998 чылда Төп күрүне архивиниң "Партияларның база ниити организацияларның архив документилериниң төвү" кылдыр адаан.

Амгы үеде Төп күрүне архивиниң (ТКА) бо адырында 5 кижини ажилдап турар. Олар дээрге ТКА-дан шилчип келген бирги болгаш ийиги категориялыг архивтиң херээжен ажилдакчылары-дыр. Ажилдакчы бүрүзү тематика аайы-биле хүлээлгелерлиг: Долаана Оюн эрткен чылдан эгелеп эргелекчи бооп ажилдап турар, Нина Болдур-оол 1992 чылдан тура документилер хүлээр болгаш кадагалаар хүлээлгелиг, Роза Удерек 1987 чылдан организациялар болгаш партиялар-биле харылзажып турар, Евдокия Чыдым 2000 чылдан бо хүннерге чедир шинчилелдер болгаш чоннуң социал эрге-хоойлу чөпшээрелгезин харылап турар, Тамара Ондар 1996 чылдан эгелээш шыгжамырга кээр херек-

лекчилер-биле ажилдаар.

Архивтиң шыгжамырынче кирген документалдыг материалдар чыл-чылы-биле кадагалаттынып, төөгүнүн тураскаалы бооп артып каар-ла болгай. Эртем-шинчилел ажылы кылып турар кижилерге, студентилерге архивтиң кадып турар дузанын, оң салдарын айтыр апаар.

Черле бижикчи кижини болгаш, көвүдей берген ном-дептерлерни, хоолгаларны архивке шыгжадыры кедилгидир деп бодап алгаш, материалдарымын чедире бердим. Щетинкин-Кравченко кудумчунда 46 дугаарлыг бажында турар партияларның болгаш ниити организацияларның архив документилериниң төвү мээң-биле керээ чаргаш, хамык саазыннарымын архив фондузунче кирип чизелээш, 358 деп дугаар ажыдып берди. Ынчангаш чогаалдык кижилерге чонга үнелиг чогаалдарынарын хоолгаларын аптаралал турбайн, камгалалдыг архивке идегеп, кадагаладып алырын сүмелээр-дир мен.

Юрий КУНЖЕП,
пенсионер.

АЙЫЫЛЫН БАШ УДУР ЧАЙЛАДЫРЫ-БИЛЕ

2004 чылдың январь 30-де ТР-ниң Чазааның өрттүң айыыл чок чоруун хандыраарының болгаш онза байдалдарны болдурбас база баш удур сагындырар талазы-биле комиссиязының санитар-эпидемиологтук халдавырларга удур биче комиссиязы хуралын эрттирген.

Ук хуралды ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар санитар-эпидемиологтук халдавырларга удур биче комиссияның даргазы Е.К.Матвеева башкарып эрттирген. Анаа комиссия кежигүннери: Л.М.Ооржак, С.М.Достай, Т.М.Курганская, В.И.Назарова, Т.М.Н.Ондар болгаш санитар-эпидемиологтук албанның харысалгалыг ажилдакчылары: С.К.Селезнева, Л.В.Сизых, В.В.Вальков, О.Д.Ховалыг, Л.Ю.Шруб, А.К.Монгуш, Н.Д.Ооржак болгаш өскелер-даа киришкен.

Орта №2 протокол езугаар Тыва Республиканың кол санитар эмчизи Л.М.Ооржактын кожаыста Кыдат Улус Республиказының Гуанджоу, Сингапур, Тайвань мжуларында тыныш органның халдавырының чаа коргунчуг хевириниң (ТОХЧ) хамчы база катап көдүрүлүп, дүргени-биле өске девискээрлерге тарап эгелээниниң, ук де-

вискээрлерден Моол биле Тываның ындыг-ла кончуг ырак эвезин, халдавырның бээр чедип кээп болурунун айылы улуг бооп турарының дугайында медделдерин хүлээп алган.

Ук медээлерге хамаарыштыр республиканың бүгү девискээрлеринге кээп болур халдавырларны болдурбазына хамаарыштыр баш удур ажилдар кылдынып чоруттунган. Санитар-эпидемиологтук комиссияларга, чагыргалар коллегияларына, ТР-ниң Чазааның хуралдарына ук чаа халдавырга хамаарыштыр профилактика айтырыглары сайгартынып, Кызыл хоорайга болгаш бүгү кожууннарда ол талазы-биле чоруттунар хемчеглерниң планнары ажылдап кылдынгылаан. Оон ыңай эмчилер ортузунга немелде өөредилгелер органиастаттынып, эмнерниң курлавырлары тургустунуп, Тес-Хем кожуунда Шара-Суур кызыгаар заставазында санитар-карантин пунктузу ажыттынган.

Эмнер болгаш эмчилерге камгалал хептер садары-биле ТР-ниң Чазаа 928 муң рубльди аңгылап берген. Оон аңгыда амга чедир Эрзинниң болгаш Өвүрүнүн кожуун эмнелгелеринде өкпеге кылымал тындырышкын кылыр, ыңай-бээр ап чоруурунга эпиг аппараттар чок, тыныш органның халдавырының чаа айыылдыг хевиринге хамаарыштыр немелде өөредилгелер эмнелге ажилдакчыларының күмге 79,7 хуузу хаара туткан, камгалал хептер-биле хандырылга четче эвес, Цаган-Тологой болгаш Шара-Суур аразында харылзаа чок, аарыг улус аңгылаар, эмчилер түр чурттаар оран-савалар база чок бооп турар. Харын-даа мырыңай санитар-карантин пунктузу турар оран-сава Шара-Суурда чок болганы дыка дүвүренчиг. ТР-ниң Чазааның курлавыр фондузундан камгалал хеп садып алзын дээш бергени 488,0 муң рубльди Кадык камгалал ямызы хереглелинге эвес, өскээр ажыглаан бооп турар.

Республиканың девискээринче тарап кирип кээп болур тыныш органның халдавыр

аарының чаа хевириниң айылы болдурбас сорулга-биле ТР-ниң Кадык камгалал ямызының сайыды турган Л.С.Эрдыниевага 2004 чылдың февраль 25-ке чедир өскээр чарыгдаттыг хереглелини катап тургузуп, эмнелге-профилактика ажилдарына хереглээр камгалал костюмнер садып алырын, апрель 10-га чедир тыныш органның халдавырының чаа айыылдыг хевиринге хамаарыштыр профилактика, эмнээшкын чорудар база

диагностика тургузар эмнелге ажилдакчыларының бирги звенонун белеткеп доозарын, ТОХЧ-дан араан азы оон араан деп каратыртырган кижилер дугайында дыңнадыгларны ТР-ниң санэпид-хайгаарал төвүнче дарый бээрин хандыраарын, Мурнуу-Чөөн Азия чурттарындан келген, ээдинин температуразы бедип турар кижилерни 10 хонук иштинде эмчи хайгааралына тударын хандыраарын, хоорайның халдавырыг аарыглар эмнелгезинин баазынага вирустарга удур, ТОХЧ-дан араан кижилер эмнээр, профилактика ажылы чорудар эмнерниң курлавырын

тургузарын дааскан.

Тыва Республиканың кол санитар эмчизинге кызыгаар эртер пунктуларга Моолдан кирип кээп турар хамаатыларга оларның кадыкшылының байдалының дугайында айтырыг-харыялары, эмчи-хыналда ажилдарын, ИХЯ ажилдакчылары-биле демнежип тургаш, аш-чем, идик-хеп садып-саарар рыноктарже рейд үнүшкүннерни, аарыг кижилерге диагноз тургузар вирустук шинчилел лабораториязының ажылын күштелдирерин, ТР-ниң парлалга комитетинин даргазы О.С.Шириндүүге тыныш органның халдавырының чаа хевириниң дугайында эң чугула дыңнадыгларны чонга солуннар, теле-дамчыдылгалар дамчыштыр бээрин дааскан.

Ол ышкаш чонун аргыжылгазын, чагаа харылзаанын чорудуп турар албан черлеринге оларның кылып турар ажылынга дүүштүр ук коргунчуг чаа халдавырга удур чорудар даалгаларны берген.

Е. МАТВЕЕВА,
ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, санитар-эпидемиологтук халдавырларга удур комиссияның даргазы.

Комиссия хуралында

Эртем-практиктиг конференция

ТЫВАНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫ: эрткен болгаш амгы үеде

Март 3-те Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң залына Тываның Россияга бактаап киргениниң 60 чылы болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан "Тываның культуразы: эрткен болгаш амгы үеде" деп эртем-практиктиг конференция болган. Конференцияга культура, уран чүүл база өөредилге талазы-биле эртем ажилдакчылары, башкылар болгаш тускай специалистер киришкен. Бо улуг конференцияга Тываның чүгле эрткен болгаш амгы үезиниң дугайында эвес, а харын культура, уран чүүлдү бурунгаар хөгжүдериниң оруктарына хамаарыштыр янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Конференция Тывага чурланганы аңгы-аңгы хевирлериниң, ниити ырның, профессионал композиторлар школазының, фортепиано уран чүүлүнүн сайзыралының дугайында илеткелдерден эгелээ. Фортепиано уран чүүлүнге хамаарыштыр алып болза, ол хөгжүм херексели эң баштай Тывага алдын тывыжынага ажылдап турган бай орус кижиниң бажыңына 1920 чылда көстүп келген. А фортепиано класы 1947 чылда уран чүүл школазына ажыттынган. Тыва композиторлардан фортепианога ойнаар кылдыр чараш чогаалдарны Владимир Тока бижип турган. Ол дугайында Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы И.А.Кузьмина илеткелинге чугаалаан.

Ол-ла өөредилге чериниң директорунун эртем талазы-биле оралакчызы Е.К.Карелина профессионал композиторлар школазының дугайында солун чугааны кылган. Республикада профессионал композиторлар школазының бөгүндө үшкү салгалы чоруп турар. Мурнуку салгалдарга бодаарга, бөгүндө аныяк композиторларның хей кези херээжен улус бооп турары онзагай. Композиторларның бөгүндө кол сорулгазы чогаалдарның темазын делгемчидер болгаш делегей деңгелинде үнери. Бо илеткелдерин сайгарып чугаалашкан соонда бөгүндө Тываның аныяк перспективтиг композиторларының бирээзи Чойгана Комбу-Самдан бодунун Владимир Токага тураскаадып бижээн симфониктиг сюитазын форте-

пианога ойнай каапты.

Кандыг-даа айтырыгга хамаарыштыр чаа чүүл каян-даа сонуургалды хайныктырып, маргылдаалыг айтырыгларны тургузуп келир. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртемдени Валентина Орьева Сүзүкейниң "Тыва хөгжүм херекселдерин хөгжүдериниң теоретиктиг айтырыглары" деп илеткелинге хамаарыштыр конференцияның киржикчилери хей айтырыгларны салган. В.Ю.Сүзүкейниң эртем ажылы тыва хөгжүм херекселдерин музыканың академиктиг теориязын барымдаалап эвес, а бурун төөгүдөн сайзырап келген оң ыдык дүрүмүн барымдаалап хөгжүдөр болгаш ол хөгжүм херекселдериниң бодунун онзагай сүүзүнүн арттыраарынче уланган. Тыва хөгжүм херекселдери амгы үеде чедир академиктиг теорияга чагыртып сайзырап келген турбуже, ол чингине үнү чидирбейн, сонуурганчыг болуп артпышаан. Тыва хөгжүм херекселдерин виолончель, скрипка дээн чижектиг хөгжүм херекселдери-биле деңнеп демейлештирери болдунмас дээрзин эртемден бадьткпал турар.

Культура, уран чүүл төөгүлүг, а төөгү дээр-ле кижилер болур. Конференцияга Тываның культура, уран чүүлүнге балалбас исти арттырган хореограф Николай Кысыгбай, культура-массалыг хемчеглерни эрттиреринге идепкейжи болгаш ыраажы кыс Пелагея Фунтикованың дугайында кылган илеткелдер солун болган.

Хүннүн ийги чартында

өөредилге, башкылаашкын талазы-биле айтырыглар кол черни ээлээн. Оларның дугайында каксы чугаалаарга мындыг. Тываның күрүне университетиниң башкызы Ольга Ойдуновна Иргит ТКУ-га уран чүүл факультетин ажыдарының болгаш анаа училищениң сургуулдары улаштыр өөрөнгөш, дээди эртем чедип ап болурунун дугайында сүмени кириген.

Психиктиг сайзыралы кошкак уруглар дижиривис класстар барык школа бүрүзүндө бар. Мындыг уругларның угаан-медерелин канчаар сайзырадып, канчаар ажылдаары ам-даа огулуг-ла билдинмес. Бо нарын айтырыгны үрер хөгжүмүнүн ачызы-биле, ылавылаарга, эге школа назылыг уругларны үрер хөгжүм херекселдеринге өөретпишаан сайзыралын бурунгаар-

гелер бар деп бо чогаадкчы экспериментилиг ажилдың түннелдериниң дугайында конференцияга ол-ла школадан психолог, логопед башкылар чугаалаан. Тимур Дыртык-ооловичиниң "Бо класста уругларының блокфлейтага ойнаары уран чүүл школазының өөреникчилеринден дудак чок" дээнин уруглар боттары бадьткпал, сценага каш янзы ырыларны база ойнай кааптылар.

Сырый программа-лыг конференцияның бир кезээ—стенд дыңнадыглар болган. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музе-

Илеткелчилерниң бирээзи А.П.Осыкин.

Концерт үези.

ладып болурунун оруктары бар дээрзин Кызылдың уран чүүл училищезиниң үрер хөгжүм херекселдериниң салбырының эргелекчизи Тимур Дыртык-оолович Дүлүш дыңнаткан. Ол боду Кызылдың 2 дугаар школазында шак ындыг класста уругларны 3 дугаар чыл үрер хөгжүмге өөредип турар. Башкы-биле эң баштайгы кичээлдерден эгелээш кады ажылдап келген үш-дөрт уруг бөгүндө анаа класстарже шилчип болур аргазы бар. Арткан уругларның өөредилгезинде чедишкынер, өскерил-

инден анаа 4 ажылдакчы ажылын кириштирген. Музейниң бойдус килдизиниң эртем ажилдакчызы Лайда Кара-ооловна Монгуш "Анималистика кичээлдери — чурулга уран чүүлүнге өөредилгениң кезээ" деп ажилында музейниң баазынага школачыларга чурулга бөлүмнерин ажыдып болурун сүмелеп турар. Музейге чурум езугаар кылган дириг амытаннар дүрзүзүн (анималистика) көргүзүп тургаш, уругларны чурулганың аңгы-аңгы аргаларына өөретпишаан, бойдуска хумагалыг,

харысалгалыг болурун чедип алып сорулгалыг бөлүмүнүн 5-6 чыл дургузунда ажылының программанын тургускан. Ону училищениң чурулга салбырының башкылары чүүлдүзүнүп көргөннер.

Бүгү-делегейниң "Хөөмей" төвүнүн эртем ажилдакчызы Марьята Маадыр-ооловна Сундуйнун стенд илеткелинде школачыларны хөөмей класстарына өөредириниң нарын айтырыгларын бижээн. Республикага баштайгы хөөмей класы 1989 чылда ажыттынган. Бөгүндө 27 хөөмей класстары ажылдап турар. Оларның тозу уран чүүл школаларында, артканын ниити билиг школаларында бөлүм хевирлиг ажылдап турар. Бо чылдарның дургузунда хөөмей класстары тускай эртемниг специалистер башкылар болгаш өөредилге программаны чок ажылдап келген. "Хөөмей" төвүнүн эртем ажилдакчызы М.М.Сундуй бодунун тургускан программаны езугаар күскү болгаш часкы дыштанылгалар үезинде башкыларга өөредилгелерни эрттирип эгелээнин ында бижээн.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

Эң шыырак школа музейи кайдал?

Бо чылын школа музейлериниң аразында Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң 75 чылы база республиканың бичи болгаш элээди уругларның туризм төвүнүн 50 чыл оюнга тураскааткан мөөрей-көрүлдени чарлаан.

Школа музейлери чүгле улусчу чаңчылдар, кижизидилге ажилдарына эвес, харын-даа школачыларның өөредилге материалдарын шингээди алырынга улуг салдарны чедирип турар. Республиканың барык школа бүрүзү экспонаттарны чыып, булуңчугаштарны дерзэн. Оларның бежи негелделер езугаар дерилгени кылып, школа музейи деп бедик атты чаалап алганнар. Школарда музейлерни баш бурунгаар көрүп, оларның аразында мөөрейниң түңнел кезээниң киржикчилерин илередири-биле тускай комиссия март 9-та кожуннарже айттыпкан. Эң шыырак экспонаттар-биле чепселенген музейлер аразында мөөрей чаксы дыштанылгалар үезинде эртер.

Аяк, күзүңү, дагыл — күрүне хайгааралында

Февраль 15-те Мугур-Аксы школазының музейинге школа

музейи деп атты тывыскан. Тускай негелделер езугаар дериттинген школа музейин краеведчи, турисчи башкы Тырыш Салчакович Тондарның ады-биле адаан. Музейниң дерилгезинге хоочун чурукчу М.А.Даржай, чазаныкчы-чурукчу К.Ш.Монгуш база анык чурукчу К.Донгак олар киришкен.

Школага баштайгы экспонаттарны чыып эгелээнинден бээр бо чылын таптыг-ла 40 чыл болуп турар. Бөгүндө ында 570 экспонат бар. Оларның 368-и кол фондуга хамааржыр. Үнелиг экспонаттарның аразында кыдат аяк, күзүңү, дагыл — ол үш күрүне хайгааралык кирген. Байырлыг ажыдышкыга өөредилге яамызында республиканың бичи болгаш элээди уругларның туризм төвүндө О.М.Оюн, Р.А.Донгак, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинден Л.К.Монгуш киришкен.

Мугур-Аксыга эртер

Чыл санында школа башкыларының аразында турисчи слет — бедик көдүрлүүшкүнүг эртип турар улуг болушкун. Ол эртер чылын Чеди-Хөлге болган болза, бо чайын (июнь 22-27-де) Мөңгү-Тайга кожунунун девискээринге болуп эртер. Аңаа кожунун бүрүзүндө шилиндик команда киржири чаңчылчаан.

Чер-черден

Февраль айның төңчүзүндө өөредилге яамызында республиканың бичи болгаш элээди уругларның туризм төвүндө специалистер Мугур-Аксыга чедип, республика чергелиг слетка судьялар башкыларга өөредилгелерни эрттирген.

Эртемден-биле

Май айда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи 75 чыл харлаар. Юбилейге уткуштур музейниң хоочун ажилдакчылары-биле ужуражылгалар эгелээн. Монгуш Кенин-Лопсан 1966 чылдан эгелеп музейниң архивинге эңме-тикчок үнелиг материалдарны чыып кириген.

Март 4-те Чеди-Хөлдүн Элегес сумузунун удуртукчуларының чалааны-биле сумунун Культура бажыңыга база школага Тываның улуг этнограф эртемдени, кайгамчык салым-чаянныг чогаалчызы, Тываның чоргааралы, делегейиниң дириг эртинези Монгуш Кенин-Лопсан-биле солун ужуражылга болган. Улуг эртемден-биле кадды Надежда Куулар, Олег Сарыглар дээш, еске-даа ат-алдарлыг артистер база аалдап чедип, элегесчилерге аян ырлыг концертин бараалгатканнар.

Чойганмаа САТ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс **Чечекмаа Баазановна ДЕМИРЧААН** март 14-те 88 харлаар. Чечекмаа Баазановна Мугур-Аксы ортумаак школазында хөй чылдар дургузунда башкы болуп ажилдап чоруур. Ол дөрт оол, бир уругнуң ынак авазы, ийи уйнуктарның эңерелдиг кырган-авазы. Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр чагай кадыкшылды, ааскежикти, ажилынга чедишкенин, улуг назын назылаарын күзедивис.

Өөнүң ээзи Маадыр-оол Монгушович, оолдары Майдыр, Дайгыл, Марат, Мergen, уруу Долаана.

Соңгудаларга уткуштур

НИИТИЗИ-БИЛЕ АЛЫРГА

Россия Федерациязының Президент соңгудаларына чедир санныг хонуктар арткан. Аңаа белеткел ажилдары дооступ турарын Тыва Республиканың Соңгудала комиссиязы дыңнаткан.

ТР-ниң Чазаның үндүргени "РФ-тиң Президентизиниң соңгудалары белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле ажилдарны соңгудала комиссияларына деткимче көргүзериниң хемчелериниң дугайында" доктаалы езугаар бо соңгудалар үезинде террорисчи болгаш экстремисчи акцияларны база ол ышкаш наркотиктиг болгаш частыр бүдүмелдерниң хоойлуга удур саарылгазын болдурбас сорулгалыг ажилдар кылдырган. Иштики херектер яамызы соңгудала үезинде корум-чурумну быжыглаарына болгаш нитилелдин айыыл чок чоруун камгалаарына хамаарыштыр хемчелерни чоруткан. Ол ышкаш соңгудала документтерин сөөртүр транспорт аймаан камгалаары, соңгудала участокарына дежурныйлаары көрдүнген.

Чугула объектилерниң камгала-лын күштелдирген, соңгудала комиссияларына корум-чурум сагылгазын чогуур деннелге чорудар талазы-биле хемчелер алдынып турар.

Корум-чурум айтырыындан аңгыда, соңгудала участокарының азы соңгудала эрттирер черлерин өртке удур байдалын хынаар болгаш өрт айылын болдурбас талазы-биле ажилдар база адакталып турар. Комиссияларның даргалары болгаш кежигүннери база ол ышкаш соңгудала эртер объектилериниң удуртукчулары шуптузу инструктажты эрткен. Соңгудала болур черлерде өрт булуңнары дериттинген, өрт өжүрериниң документациязы четкелеттинген.

Нитизи-биле алырга, РФ-тиң Президентизиниң соңгудаларының үезинде айыыл чок чорукту камгалаар талазы-биле ажилдар чоруп турар. Аңаа чүгле күш структураларының эвес, а чурттакчы чоннуң база шыңгыы хамаарылгалыг болуру албан.

Бистиң корр.

ЧАА ТУДУГЛАР ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Чазара республикага тудуг ажилдары күүседир талазы-биле аяк конкурсту чарлап тур.

Конкурстуң организакчызы: Тыва Республиканың капитал тудуг эргелели. **Адреси:** 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 76, кабинет 1а. **Телефон:** 3-24-04.

Конкурсту эрттирер чери болгаш хүнү: 2004 чылдың апрель 20-де 14,00 шакта Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчунун 18 бажыңына. Ийиги каътка болур.

Конкурса кирген тудуглар; **Кызыл хоорайда бок арыглар комплексин тудуу.**

— смета езугаар өртээ — 115,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майдан 2006 чылдың декабрьга чедир.

Кызыл хоорайда арыглал тудууну тудуу;

— смета езугаар өртээ — 91,7 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2007 чылдың декабрьга доозар.

Шагаан-Арыг хоорайда уругларның уран чүүл школазының тудуун доозары:

— смета езугаар өртээ — 1,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда тудуп эгелээш, 2004 чылдың декабрьга доозар.

Кызыл хоорайда "Аэровокзал" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (видеохайгааралдың четкилери, насос станциязының канализациязын болгаш канализация коллекторун чаартыры, даштыкы электри четкилери, иштики электри хандырылганы, шаланы кылыры, иштики шевер-лел ажилдары болгаш даштыкы чадалар);

— смета езугаар өртээ — 20,0 млн.рубль

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2004 чылдың июльда доозар.

Чаа-Хөл кожунунун Чаа-Хөл суурда кожунунуң Культура бажыңының тудуун доозары:

— смета езугаар өртээ — 1,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2004 чылдың декабрьга доозар.

Хову-Аксы суурда шывыгылыг рынок (даштыкы четкилери).

— смета езугаар өртээ — 833,0 муң рубль

тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда тудуп эгелээш, 2004 чылдың августа доозар.

Кызыл хоорайда чурт-шинчилел музейиниң тудуунуң 2-3-кү каъттарының кирер черлериниң болгаш дыштаныр өрээлдериниң дизайн-телевилелдерин ажилдап кылыры.

Кызыл хоорайда чурт-шинчилел музейиниң тудуунуң 16 делгелге залдарының ажилчын телевилелин ажилдап кылыр.

Кызыл хоорайда чурт-шинчилел музейиниң 16 делгелге залдарының электри-монтаж ажилда-

рының ажилчын телевилелин ажилдап кылыры.

Кызыл хоорайда чурт-шинчилел музейиниң тудуунуң 2-3-кү каъттарында кирер черлериниң болгаш дыштаныр өрээлдериниң ажилчын телевилелин ажилдап кылыры.

Кызыл хоорайда "Хүреш" стадионун чаартып кылырының ажилчын телевилелин ажилдап кылыры.

Кызыл хоорайның хем ол чарында арыглал тудуунуң ажилчын телевилелин ажилдап кылыры.

Шагаан-Арыг хоорайда уругларның уран чүүл школазының тудуунуң ажилчын телевилелин ажилдап кылыры.

Суг-Аксы суурда школа тудуунуң ажилчын телевилелин ажилдап кылыры.

Кызыл хоорайда хоочуннар бажын-интер-надының немелде тудуунга дериг-херекселдерни салыры:

— смета езугаар өртээ — 470,0 муң рубль.

— салыр хуусаазы: 2004 чылдың майда.

Кызыл хоорайда халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге мебель салыры;

— смета езугаар өртээ — 2,4 млн.рубль.

— салыр хуусаазы: 2004 чылдың майда.

Конкурстуң организакчызы: Тыва Республиканың Чазаның капитал тудуг эргелели.

Адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская, 76, кабинет 1а.

Телефон: 3-94-22, 3-24-04.

Факс: (394-22) 3-63-38.

Конкурсту эрттирер чери болгаш хүнү: 2004 чылдың апрель 20-де 14 шакта Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчунун 18 бажыңына, ийиги каътка болур.

Чагыг бээрининиң хуусаазы: 2004 чылдың март 10-дан апрель 19-туң 16 шакка чедир: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 76, кабинет 1а.

Конкурс документтерин чогуур документтерни дужааган болгаш конкурс докумен-тилерни дээш телевилерни кылган соонда, оон организакчызындан ап болур. Конкурс докумен-тилерни дээш 1000 рубльди төлээр.

Алыр чери: Тыва Республиканың Чазаның капитал тудуг эргелели.

ИНН 17010334970 КПП 1701011001 БИК 041304735

Рас.Счет 40602810500000000070 Кор.счет 301018105000000000735

ОАО АБ "Народный банк" г.Кызыл, за участие в конкурсе.

Күрүне керээзин чарарының хуусаазы конкурс комиссиязының протоколун бадылаан соонда 20 хүн иштинде.

Тираж 9386. Чагыг 32.

ТЫВЫЗЫК КОЖУЦЕРТ

Бүгү-делегейниң херээженер хүнүнүң бүдүүзүндө Москва Кремль залына көрүкчүлери Н.Басков магададып турган болза, найысылалга Улусчу чогаалдыг бажыңына анык ыраажы Омак Ооржак херээжен чонну "Хөгжүмүңе ойна, сарым" деп концерти-биле өөрткен.

Сыгыт-хөөмей, каргырааны, орус-тыва ырлары онза аян-биле ырлаар, солун чугаал саалаар, тывызык, анык артист Омактың концертинге ниитизи-биле четпестер турза-даа, оон уран чүүлдүн аңгы-аңгы хевир-

леринге салым-чаяанныының "отчугаштары чаштап", көрүкчүлери магадаткан.

Анык ыраажы Кара-Хөл чурттуг, уран чүүл талазы-биле тускай өөредилге черинге-даа өөрөнмээн, миннип кээрге-ле хой кадарып ырлап, сыгырткан чоруур чоран. Ол ам 26 харлыг. Мурнунда "Эне-Сай" ресторанына аян тудуп ырлап турган. Концерти Конгар-оол Ондар, Юлиана Ондар, Ксения Конова-лова, Агым-Анай-Хаак бөлүү, 15 дугаар школаның танцы бөлүүнүң киржилгези улам аян-шинчи кирип турган.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Төлээлекчилер палатазының депутаты, комитет даргазы Михаил Кудерович Доржукайга оон акызы

Сүге Суванович КАРА-САЛДЫҢ

аар арааш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты Михаил Кудерович Доржукайга оон акызы

Сүге Суванович КАРА-САЛДЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазара. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улутпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9386. Чагыг 32.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.